

میرا مکتبہ عربیہ

درن نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو مکتبہ عربیہ درسیہ میں شش ماہی کا درجہ حاصل ہے

مکتبہ عربیہ
کراچی - پاکستان

میرا ملبشہ

دریں نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو کتب عرب بہ درسیہ میں خشت اول کا درجہ حاصل ہے

طبعة مہدیة صحیة مارونہ

اسم الكتاب : **میزانِ شجاعت**

عدد الصفحات : **64**

السعر : **35** روپية

الطبعة الأولى : **١٤٣٢ھ / ٢٠١١ء**

اسم الناشر : **مکتبۃ البشیرئ**

جمعیة شودھری محمد علی الخیریة (مسجّلة)

Z-3، اوورسیز بنکلوز، جلسان جوھر، کراتشی. پاکستان

الهاتف : **+92-21-34541739, +92-21-37740738**

الفاکس : **+92-21-34023113**

الموقع علی الإنترنت : **www.maktaba-tul-bushra.com.pk**

www.ibnabbaseaisha.edu.pk

البرید الإلكتروني : **al-bushra@cyber.net.pk**

یطلب من : **مکتبۃ البشیرئ، کراتشی. پاکستان +92-321-2196170**

مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ١٦ - اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656,7223210

بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341,5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبۃ رشیدیة، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۲۱	امر بانون ثقیلہ و خفیفہ		میزان الصرف
۲۲	بحث نہی، قاعدہ بنائے نہی		مقدمہ
۲۳	نہی بانون ثقیلہ و خفیفہ	۵	فعل ماضی
۲۵	اسم فاعل و مفعول، قاعدہ بنائے اسم فاعل ...	۶	مستقبل و حال
۲۶	اسم ظرف و اسم آلہ، قاعدہ بنائے اسم ظرف ..	۷	فعل ماضی معروف و مجہول
۲۷	اسم آلہ و اسم تفضیل، قاعدہ بنائے اسم آلہ	۸	ماضی منفی معروف
	منشعب	۹	فوائد نافعہ، ماضی قریب و بعید
	مقدمہ	۱۰	فعل مضارع، علامات مضارع
۲۹	بحث ثلاثی و رباعی	۱۱	فعل مضارع معروف و مجہول
۳۰	ثلاثی مجرد، مطرد باب اول	۱۲	مضارع منفی معروف
۳۱	مطرد باب دوم و سوم	۱۳	مضارع منفی بـ "لن"
۳۳	مطرد باب چہارم	۱۵	مضارع منفی بـ "لم"
۳۴	مطرد باب پنجم	۱۶	بحث لام تاکید بانون تاکید
۳۵	شاذ باب اول	۱۷	نون ثقیلہ و نون خفیفہ
۳۶	شاذ باب دوم	۱۹	بحث امر، قاعدہ بنائے امر
۳۷	شاذ باب سوم	۲۰	امر معروف و مجہول

صفحة	موضوع	صفحة	موضوع
٤٩	باب افعال وانفلال	٣٨	مثلائي مزيد فيه، غير ملحق برباعي
٥٠	مثلائي ملحق برباعي...، باب فطلة وفطنة	٣٩	باب افعال واستفعال
٥١	باب فوعة وفوعة	٤٠	باب افعال وفعال
٥٢	فيلة وفيلة	٤١	باب افعال
٥٣	باب فعلة	٤٢	باب افعال وفعال
٥٤	باب تفاعل وتفاعل وتفاعل	٤٣	باب افاعل وافعل
٥٥	باب فعلة وفعلة	٤٤	باب افعال
٥٦	باب فاعول وفاعول	٤٥	باب فاعول وفاعول
٥٧	باب فاعول وفعال	٤٦	باب مفاعلة
٥٨	باب افعال	٤٧	رباعي مجرد، باب تفاعل وفعله
٥٩	منشعب منظوم	٤٨	رباعي مزيد فيه، باب تفاعل

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بدان - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ برسہ گوئہ است: ماضی و مستقبل و حال، و ہر چہ جزایں سہ چیز است متفرع است ہم ازیں سہ، إماما ماضی فعلی را گویند کہ
یعنی ماضی و مستقبل و حال یعنی برائندہ

الحمد لله: [جمع ستائش ثابت ست مرخدائے را کہ پروردگار عالیشان ست.] چون کہ در حدیث شریف آمدہ است کہ "کل أمر ذي بال لم يبدأ باسم الله"، وفي الأخرى: "بالحمد لله"، فهو أبتى" یعنی ہر امر صاحب شان کہ ابتداء کردہ نشود دران باسم خدا یا بجماد، پس آل دُم بریدہ و ناتمام ست، لہذا مصنف رحمہ اللہ برائے متابعت آل کتاب خود بہ بسم اللہ والحمد للہ آغاز کرد. (مولوی محمد عسکری قنوجی)

والعاقبة: و نگوئی آخرت ثابت ست برائے متقیان. للمتقين: یعنی ثابت است برائے متقین. سوال: متقی چیست؟ جواب: المتقي من اتقى من الشرك والمعاصي. والصلاة: [ورحمت کلمہ نازل باد بر رسول خدا کہ اسم او محمد صلی اللہ علیہ وسلم است و بر آل و اصحاب آل ہنگام صلی اللہ علیہ وسلم] و صلوة بمعنی رحمت ست اگر منسوب بخدائے تعالی باشد، و بہ معنی دعاست اگر منسوب باشد بہ بندگان خدا، و بمعنی استغفار است اگر منسوب باشد بملائکہ، و بہ معنی تسبیح و تہلیل است چون منسوب باشد بہ وحوش و طیور.
وآلہ: مراد از آل جگر گوشہ مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم اند. (قنوجی) و اصحابہ: و از اصحاب مراد آل مؤمنان اند کہ صحبت نبی صلی اللہ علیہ وسلم در یافتہ، و با ایمان و قات یافتہ باشند. بدان: بدان امر ست از دانستن و خطابے عام مر ہر مخاطب را، و غرض ازیں ہو شمار کردن تا بیدار شدہ بدانند آنچه با او گفتہ می شود. أسعدك الله: نیک بخت کند تراخدائے برتر در دو جہاں.

الدارين: سوال: "في الدارين" گفت، "في الكونين" چرانہ گفت؟ جواب: کونین عام ست دنیا و آخرت و زمین و آسمان را، و درینجا مراد خاص است ای دنیا و آخرت. (ازت) افعال: افعال جمع فعل و آل آنست کہ بیکے از ازمنہ ثلاثہ یعنی ماضی و مستقبل و حال تعلق دارد، و فعل متصرف در اصطلاح اہل صرف آنرا گویند کہ از مصدرش ماضی و مضارع و امر و نہی و غیرہ صیغائے بر آید. (قنوجی) متفرع: متفرع صیغہ اسم فاعل است از باب تفرع بمعنی بر آمدن از چیزے و آنانکہ مفعول گویند اختراع است. (احمد یوسف) اماما ماضی: سوال: ماضی را در ذکر چہ مقدم کرد؟ جواب: زیرا کہ زمانہ اش مقدم است.

بزمانہ گذشتہ تعلق دارد، و آخر او مبنی باشد بر فتح قَلَّتْ حُرُوفُهُ أَوْ كَثُرَتْ مگر بعارض، چون:

فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ فَعَلَّلَ چوں: ضَرَبَ سَمِعَ كَرُمَ بَعَثَ. اما ^{مبنی یا کرده شدہ باشد} ^{کم باشد حروف آں یا بسیار} مستقبل فعلی را گویند کہ بزمانہ آئندہ

تعلق دارد، و آخر او مرفوع باشد مگر بعارض، چوں: يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ چوں ^{شنیدہ آں یک مرد} ^{زداں یک مرد} يَضْرِبُ ^{ایں ہمہ موزوں بہ اند}

يَسْمَعُ يَكْرُمُ يَبْعَثُ. ^{ایں ہمہ موزوں بہ اند} اما حال فعلی را گویند کہ بزمانہ موجودہ تعلق دارد، و صیغہ حال ہجو صیغہ

استقبال ست، و از ہر یکے ازیں ماضی و مضارع چہارہ کلمہ بیرون می آیند، سہ ازاں مرند کز غائب ^{یعنی در تلفظ مانند فعل}

راست، و سہ ازاں مرفوع غائب راست، و سہ ازاں مرند کز حاضر راست، و سہ ازاں مرفوع

مرفوع حاضر راست، و دو ازاں مرفوع متکلم راست در اول صیغہ وحدان حکایت نفس ^{بروزن نعلان جمع واحد است}

متکلم مذکر و مؤنث یکساں ست،

مبنی: یعنی آخرش از داخل شدن عوامل مختلفه متغیر نشود، و آنچه خلاف این ست معرب است، شعر:

مبنی آں باشد کہ ماند برقرار معرب آں باشد کہ گردد بار بار

(حکیم محمد عسکری)

فتح: زیرا کہ فتح اخف الحركات است. بعارض: یعنی دریں صورت مبنی بر فتح نہ باشد چنانکہ در فَعَلُوا برعایت واداء آخرش مضموم شد.

فَعَلَ: یعنی کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ بحث فعل ماضی معروف. فَعَلَّلَ: فعلل مثال رابع ماضی رباعی مجرد ست.

کرم: بزرگ شد آں یک مرد. مرفوع: باید دانست کہ مصنف علیہ السلام در بیان حرکت ماضی فتح گفت نہ نصب ایں جامر فوع گفت نہ مضموم؛ زیرا کہ ماضی مبنی است و مضارع معرب است و رفع و نصب و جر مخصوص بالقاب معرب اند و ضمہ و فتح و کسرہ مشترک در ہر دو.

مگر بعارض: یعنی آخر او از دخول عوامل ناصب و جازم متغیر شود. یفعل: میکند خواهد کرد آں یک مرد. یضرب: میزند خواهد زد آں یک مرد. یسمع: می شنود و خواهد شنید. یکرُم: بزرگ می شود و بزرگ خواهد شد. یبعث: می برانگیزد و خواهد برانگیخت.

صیغہ: صیغہ در اصطلاح اہل صرف عبارت است از ہیأتے کہ حاصل شود کلمہ را بسبب ترتیب حروف مع حرکات و سکنات.

مضارع: مضارع فعلی ست کہ دلالت کند بر حالات باقتران زمانہ حال و آئندہ چوں یضرب ای میزند یا خواهد زد.

مرند کر: لفظ "مر" بمعنی خاص برائے افادہ حصر و تخصیص است، لیکن در اینجا لذت صرف برائے تحسین. (مولوی محمد عسکری)

غائب: یعنی واحد و ثنویہ و جمع. مؤنث: یعنی واحد و ثنویہ و جمع. حاضر: یعنی واحد و ثنویہ و جمع.

حاضر: یعنی واحد و ثنویہ و جمع. یکساں: مثلاً فعلت کہ برائے مذکر است و برائے مؤنث نیز.

و در دوم صیغہ حکایت نفس متکلم تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث نیز یکماں ست، و ہر یکے ازیں ماضی
 این چار صیغہ گردیدند
 و مضارع بردونہ گونه است: معروف و مجهول، و ہر یکے ازیں نیز بردو گونه است: اثبات و نفی.
 یعنی بردو نوع است
 یعنی مثبت یعنی منفی

بحث اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَتْ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی معروف بود، چون خواہی کہ مجهول بنا کنی، فاعل فعل را
 یعنی صیغہ ماضی مجهول
 ضمہ کن، و عین فعل را کسرہ دہ در دو حال، و لام کلمہ را بر حالت خود بگذار تا ماضی مجهول گردد.
 اگر نباشد و لام حالت خود بگذار
 ای فعل ماضی را
 زیرا کہ جہتی ست بر فتح

معروف: [لیکن امر چنان نشود؛ زیرا کہ او مجهول نیابد. (قنوجی)] معروف آن فعل ست کہ منسوب شود بفاعل جلی یا خفی نحو:
 سعد اللہ و یسعد. (محمد عسکری قنوجی) مجهول: و فعل مجهول آن است کہ چنان نہ بود، بلکہ منسوب باشد بمفعول جلی یا خفی نحو:
 صنع العالم و یصنع. (مولوی محمد عسکری قنوجی) اثبات: سوال: مثبت چیست، و منفی چیست؟ جواب: مثبت فعلی معنی مصدری
 آن منسوب الیہ مقارن و ثابت باشد چون: ضرب زید یعنی زد زید، و منفی مخالف این نحو: ما ضرب زید ای نزدیک زد زید. (ازت)
 فَعَلْ: کرد آن یک مرد زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. فَعَلْنَا: کردند آن ہمہ زناں اینج.
 فَعَلْتُمْ: کرد آن یک زن اینج. فَعَلْتُمْ: کردند آن دو زناں اینج. فَعَلْنَا: کردند آن ہمہ زناں اینج.
 فَعَلْتُمْ: کردی تو یک مرد اینج. فَعَلْتُمْ: کردید شما دو مرد اینج. فَعَلْتُمْ: کردید شما ہمہ مرد اینج. فَعَلْتُمْ: کردی تو یک زن اینج.
 فَعَلْتُمْ: کردید شما دو زناں اینج. فَعَلْتُمْ: کردید شما ہمہ زناں اینج. فَعَلْتُمْ: کردم من یک مرد یا یک زن صیغہ واحد مذکر و مؤنث.
 فَعَلْنَا: کردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرد اینج یا ہمہ زناں در زمان گذشتہ صیغہ تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث حکایت نفس متکلم مع الغیر.
 فصل: در لغت بمعنی جدا کردن است، و از آوردن این لفظ اشارہ است باین کہ این بحث از ما قبلش جدا گانہ است. (من قنوجی)
 کسرہ: یعنی اگر مضموم باشد یا مفتوح، لیکن اگر خود مکسور باشد پس حاجت کسرہ ثانی نیست نحو: حسب. (مولوی محمد عسکری)

بحث اثبات فعل ماضی مجہول

فُعِلَ	فُعِلَا	فُعِلُوا	فُعِلَتْ	فُعِلْتَا	فُعِلْنَ	فُعِلْتِ
فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُمْ	فُعِلْتِ	فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُنَّ	فُعِلْتُ	فُعِلْنَا

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی مجہول بود، چوں خواہی کہ نفی بنا کنی مائے نفی در اول او در آرتا ماضی منفی گردد و مائے نفی در لفظ ماضی ہیج عمل نکند، چنانچہ بود ہمہ بر اِس طریق باشد لیکن عمل در معنی کند یعنی مثبت را بمعنی منفی گراند.

بحث نفی فعل ماضی معروف

مَا فَعَلَ	مَا فَعَلَا	مَا فَعَلُوا	مَا فَعَلَتْ	مَا فَعَلْتَا	مَا فَعَلْنَ	مَا فَعَلْتِ
------------	-------------	--------------	--------------	---------------	--------------	--------------

بحث اثبات: بحث مثبت را بر منفی چہ مقدم کردند؟ زیرا کہ مثبت اصل است و منفی فرع و سے، و اِس قاعدہ مسلمہ است کہ اصل بر فروع خویش مقدم باشد، لہذا مقدم گشت. (عسکری قوی) فُعِلَ: کردہ شد اِس یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی مجہول. فُعِلَا: کردہ شدند اِس دو مرد اِس. فُعِلُوا: کردہ شدند اِس ہمہ مرد اِس. فُعِلْتِ: کردہ شد اِس یک زن اِس. فُعِلْتَا: کردہ شدید اِس دو زن اِس. فُعِلْنَ: کردہ شدند اِس ہمہ زن اِس. فُعِلْتِ: کردہ شدی تو یک مرد. فُعِلْتُمَا: کردہ شدید شما دو مرد اِس. فُعِلْتُمْ: کردہ شدید شما ہما مرد اِس. فُعِلْتِ: کردہ شدی تو یک زن اِس. فُعِلْتُنَّ: کردہ شدید شما ہما زن اِس. فُعِلْتِ: کردہ شدی تو یک مرد یا یک زن. فُعِلْتُمَا: کردہ شدید شما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرد اِس یا ہمہ زن اِس. نفی بنا کنی: یعنی ماضی منفی بنا کنی. در اول: یعنی در اول فعل ماضی. ماضی منفی: چنانکہ از کلمہ "ما" حاصل میشود ہمچنان از کلمہ "لا" حاصل می شود، لیکن اِس کمتر است. (قوی) ہیج عمل: چنانکہ مَا فَعَلَ نہ کرد اِس یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل ماضی معروف اکتوں "ما" در فعل سوائے معنی منفی ہیج تغیر نکرده است، فافہم. (محمد حسین ہزاروی) در معنی: در دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است (۱) تکرار اِس بر ماضی دیگر نحو: ﴿فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱) (۲) یاد ر محل دعا واقع شود چوں: اَلَا لَا بَارِكَ اللَّهُ فِي سَهِيل. (۳) یاد جواب قسم چوں: تَاللَّهِ لَأَعَدَّ لَهُمْ بَعْدَهَا سَقْرًا. بمعنی منفی: یعنی معنی نفی در معنی البتہ تغیر پیدا کند، و چوں اِس قول متضمن سوال بود کہ عمل او در معنی چیست جواب داد =

مَا فَعَلْنَا	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعَلْتَنِي	مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتِ	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتُمَا
---------------	--------------	-----------------	-----------------	--------------	----------------	-----------------

فوائد نافعہ

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث ماضی مطلق بود، چون خواہی کہ ماضی قریب یا بعید یا استمراری وغیرہ بنا کنی، پس اگر لفظ "قَدْ" بر ماضی مطلق داخل کنی ماضی قریب گردد چون: قَدْ ضَرَبَ، واگر لفظ "كَانَ" داخل کنی ماضی بعید شود نحو: كَانَ ضَرَبَ واگر آں را بر مضارع داخل کنی ماضی استمراری گردد، چون كَانَ يَفْعَلُ، واگر بر ماضی مطلق لفظ لَعَلَّمَا در آری ماضی احتمالی گردد نحو: لَعَلَّمَا فَعَلَ، وپس چنان کہ بجا لَعَلَّمَا لَفْظ لَيْتَمَا داخل کنی ماضی تمنائی گردد چون: لَيْتَمَا ضَرَبَ، باید دانست کہ از ہر یک انہما چہارہ چہارہ صیغہ برمی آیند، چنانکہ در ماضی مطلق گذشت.

= مصنف رحمۃ اللہ علیہ بقول خود یعنی مثبت را اِلْح. (قوی) مَا فَعَلَ: نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. مَا فَعَلَا: نکردند آں دو مردان. مَا فَعَلُوا: نکردند آں ہمہ مردان. مَا فَعَلْتُ: نہ کرد آں یک زن. مَا فَعَلْتَا: نکردند آں دو زنان. مَا فَعَلْتَنِي: نکردند آں ہمہ زنان. مَا فَعَلْتُمْ: نکردی تو یک مرد. مَا فَعَلْتُمَا: نکردید شما دو مردان. مَا فَعَلْتُمْ: نکردید شما ہمہ مردان. مَا فَعَلْتِ: نکردی تو یک زن. مَا فَعَلْتُمْ: نکردید شما ہمہ مردان یا ہمہ زنان. ماضی مطلق: آنچه دلالت کند بے قید بر زمانہ گذشتہ، و آں را در اصطلاح اہل صرف ماضی مطلق گویند. (من قوی) ماضی قریب: تعریفات لہ بنا بر حاشیہ مکتوب است. ماضی قریب گردد: ماضی قریب آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ قریب بحال باشد. ماضی بعید: ماضی بعید آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ بعید شود از حال. ماضی استمراری: آنکہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی الدوام، آں را ماضی استمراری نام نہادند. (مولوی محمد عسکری) ماضی احتمالی: ماضی احتمالی آں است کہ بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التردد دلالت کند. ماضی تمنائی: ماضی تمنائی آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التمني. انہنا: یعنی ماضی قریب و بعید و استمراری وغیرہ. ماضی مطلق: پس ازین حساب جملہ صیغائے ماضی سہ صدوسی و شش گردیدند.

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل ماضی بود، چون خواہی کہ مضارع بنا کنی، یکے را از علامتہائے مضارع در اول او آر، و آخر او ضمہ کن، و علامت مضارع چہار حرف اند: الف و تاء و یاء و نون کہ مجموع وے اُتین باشد، الف وحدان حکایت نفس متکلم راست، و تاء برائے ہشت کلمہ است، سہ ازاں مر مذ کر حاضر راست، و سہ ازاں مر مَونث حاضر راست، و دو ازاں مر واحد و تشنیہ مَونث غائب راست، و یاء برائے چہار کلمہ راست، سہ ازاں مر مذ کر غائب راست، و یکے مر جمع مَونث راست، و نون برائے تشنیہ و جمع حکایت متکلم مذ کر و مَونث ست، و در ہفت محل نون اعرابی را در آر،

مضارع: سوال: بعد ذکر ماضی چرا ذکر مضارع نمود؟ جواب: زیرا کہ ماضی اصل است و مضارع فرع وے، چرا کہ مضارع ماخوذ است از ماضی، و اصل بر فرع خویش مقدم ے باشد، لہذا او را مقدم کرد. علامتہائے : سوال: علامت چرا گویند؟ جواب: علامت آنرا گویند کہ با او شناختہ شود چیزے، و مضارع بدخول یکے از حروف اُتین شناختہ می شود. (از تہیان)

در اول: و تخصیص اول ازاں جہت است کہ اگر در آخر می آوردند، در بعضی امور ملتبس بصیغہ ماضی می شدند، در بعضی بر زبان آں ثقل ے آید. (از منہج) و علامت مضارع: بعضی بجائے لفظ "علامت" لفظ "حروف" گفتہ اند؛ زیرا کہ اینہا بر اسم نیز داخل ے شود، و علامت بمعنی خاصہ است، چون کہ اِس حروف در اسماء و افعال ہر دو یافتہ ے شود، لہذا خاصہ فعل مضارع نباشد، بلکہ عام اند برائے ہر دو. (عسکری قنوجی) اُتین: و اُتین صیغہ ماضی غائب ست از اتیان بمعنی آمدن کہ مصدر ست از باب ضرب یضرب. الف: یعنی الف علامت آں فعل مضارع است کہ برائے وحدان حکایت نفس متکلم ے باشد مثل اُفعل. تاء: یعنی تاء علامت ہشت صیغہ است. حاضر راست: یعنی تفعّل و تفعّلان کہ واحد و تشنیہ مَونث غائب است. یاء: سوال: یاء برائے غائب چرا مقرر شد؟ جواب: یاء از اوسط مخارج است، و غائب نیز متوسط ست یعنی ذکر او در است میان متکلم و مخاطب. (ازت)

نون اعرابی: [یعنی آں نون کہ بدل اعراب است.] سوال: نون اعرابی در آخر مستقبل چرا آوردند؟ جواب: نون اعرابی بدل اعراب ست، و محل اعراب آخر کلمہ ست. سوال: محل اعراب آخر کلمہ چرا شد؟ جواب: زیرا کہ اعراب وال ست بر صفت کلمہ فاعلیت یا مفعولیت، مثلاً صفت رارتبہ بعدیت است از موصوف، لہذا اعراب بر آخر کلمہ آورده شد. (ازت)

چهار تثنیه که نون اعرابی در بنها مکسور باشد، و دو جمع مذکر غائب، و یکی واحد مؤنث حاضر که نون اعرابی در بنها مفتوح باشد، و نون جمع مؤنث، چنانکه در ماضی آید، همچنان در مضارع نیز آید.

ای در تفعّلین ای در فعل ماضی ای در فعل مضارع

بجث اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفَعَّلَ	تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلُوا	تَفَعَّلَتْ
تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلُونَ	تَفَعَّلِينَ	تَفَعَّلَانَ	أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلَتْ

فصل

این همه که گفته شد بجث اثبات فعل مضارع معروف بود، چون خواهی که مضارع مجهول بنا کنی، علامت مضارع راضمه ده، و عین کلمه را فته

..... که الف دتار و نون است

چهار تثنیه: [أي يفعلان تفعلان تفعلاّن] سوال: در چهار تثنیه چرا نون مکسور باشد؟ جواب (۱): چونکه ما قبل نون الف ست، پس نون محتمل هر اعراب ست، و قاعده: الساكن إذا حرك حرك بالكسر مرخ كسره گردید، لهذا کسرا دادند. جواب (۲): و نیز کسره متوسط است میان فتح و ضمّه، و تثنیه متوسط است میان واحد و جمع، پس دادن متوسط بمتوسط اولی ست. جواب (۳): و نیز بسبب مشابهت با تثنیه اسم چون: رَجُلَانِ. نون اعرابی: یعنی آن نون که بدل اعراب است.

يَفْعَلُ: می کند و خواهد کرد آن یک مرد در زمانه حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بجث اثبات فعل مضارع معروف. (ت) يَفْعَلَانِ: می کنند و خواهند کرد آن دو مرد. يَفْعَلُونَ: می کنند و خواهید کرد آن همه مردان. تَفَعَّلُ: می کنی و خواهی کرد تو یک زن. تَفَعَّلَانِ: می کنند و خواهید کرد آن دو زنان. يَفْعَلْنَ: می کنند و خواهید کرد آن همه زنان. تَفَعَّلُ: می کنی و خواهی کرد تو یک مرد. تَفَعَّلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو مرد. تَفَعَّلُونَ: می کنید و خواهید کرد شما همه مردان. تَفَعَّلِينَ: می کنی و خواهی کرد تو یک زن. تَفَعَّلَانَ: می کنید و خواهید کرد شما دو زن. تَفَعَّلْنَ: می کنید و خواهید کرد شما همه زنان. أَفْعَلُ: می گنم یا خواهم کرد من یک مرد یا یک زن. تَفَعَّلُ: می گنم و خواهیم کرد ما دو مرد یا دو زن یا همه مردان یا همه زنان.

علامت مضارع: سوال: در مضارع مجهول علامت مضارع را چرا ضمّه دادند؟ جواب: ضمّه بمناسبت ماضی مجهول داده شد. فته: سوال: عین کلمه را فتح چرا دادند؟ جواب: تا ضمّه اول با فتح عین معتدل شود؛ زیرا چه مضارع ثقیل ست از ماضی، بسبب زیادتی حروف آتین، پس لحاظ اعتدال ضرور است. و بعضی از صرفیا نوشته اند که صیغه یفعل مثل فعل است در حرکات و سکنات، و برین وزن کلمه =

در دو حال، ولام کلمه را بر حالت خود بگذارد، تا مضارع مجهول گردد.

بحث اثبات فعل مضارع مجهول

يُفَعَّلُ	يُفَعَّلَانِ	يُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلُ	تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلُونَ	يُفَعَّلُنَّ	يُفَعَّلُنَّ
تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلِينَ	تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلُونَ

فصل

این همه که گفته شد بحث اثبات فعل مضارع مجهول بود، چون خواهی که نفی بـ "لا" بنا کنی، لائے نفی در اول او در آر، لائے نفی در لفظ هیچ عمل نکند، چنانکه بود همبرای طریق باشد، لیکن عمل در ^{ای در اول فعل مضارع} معنی کند، یعنی مثبت را بمعنی منفی گرداند.

بحث نفی فعل مضارع معروف

لَا يَفَعَّلُ	لَا يَفَعَّلَانِ	لَا يَفَعَّلُونَ	لَا تَفَعَّلُ	لَا تَفَعَّلَانِ	لَا تَفَعَّلُونَ	لَا تَفَعَّلُنَّ	لَا تَفَعَّلُنَّ
---------------	------------------	------------------	---------------	------------------	------------------	------------------	------------------

= در عرب نیامد والا نادرا، پس این وزن غیر معقول باشد، و مجهول هم غیر معقول است، لهذا اختیار کرده شد. (از تبیان) دو حال: اگر مضموم باشد یا مکسور، و اگر مفتوح باشد بدستور باقی ماند. (منه قنوجی) بگذارد: زیرا که ضمه ضروری است مگر بعارض. يُفَعَّلُ: کرده می شود و کرده خواهد شد آن یک مرد در زمانه حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجهول، و قس البواقی علی هذا. نفی بـ "لا": سوال: بحث لائے نفی را بعد بحث مثبت چرا ذکر کرد؟ جواب: زیرا چه منفی فرع مثبت است. (ت) در اول: سوال: لائے نفی را در اول فعل مضارع چرا می آرند؟ جواب: تا از ابتدائے کلام سماع آگاه شود که این کلام منفی است. (ت) نفی در لفظ: سوال: نفی مضارع هم چنانکه از کلمه "لا" حاصل می شود از کلمه "ما" هم می شود نحو: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ (البقرة: ۲۶) پس وجه تخصیص ذکر لائے نفی چیست؟ جواب: کثرت استعمال لائے نفی بر فعل مضارع به نسبت مائے نفی. (منه) بود همبرای: ای لفظ مضارع قبل دخول لائے نفی. (منه)

در معنی: و بر گاه خلجان می شد که در معنی هم هیچ عمل نه کرده است چرا که معنی فعل مضارع هم چنانکه بود باقی می ماند، و نفی از کلمه "لا" مستفاد می شود. جواب داد مصنف بقول خود، یعنی فعل مضارع مثبت را اِلْح. (منه) لَا يَفَعَّلُ: نمی کند و نخواهد کرد آن یک مرد در زمان حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف، و قس البواقی علی هذا.

لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلَيْنِ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلُ
-----------------	-----------------	------------------	-----------------	----------------	--------------

بحث نفی فعل مضارع مجهول

لَا يَفْعَلُ	لَا يَفْعَلَانِ	لَا يَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلُ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ
لَا تَفْعَلُ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلَيْنِ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلُ

فصل

این همه کہ گفته شد بحث نفی فعل مضارع بـ "لا" بود، چون خواهی کہ نفی تاکید بـ "لن" بنا کنی، "لن" در اول فعل مضارع در آرد، و این نفی را نفی تاکید بـ "لن" گویند، و آن در فعل مستقبل در پنج محل نصب کند، و آن پنج محل این است: واحد مذکر غائب، واحد مؤنث غائب، واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در هفت محل اعرابی را ساقط گرداند، چهار تشنیہ، و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو کلمہ یعنی جمع مؤنث غائب و حاضر در لفظ پنج عمل نہ کند،

لَا يَفْعَلُ: کرده نمی شود و نخواهد شد آن یکت مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجهول. (منہ قوی) بـ "لن": سوال: بحث نفی بـ "لن" را چرا از بحث نفی بـ "لا" در ذکر مؤخر کرد؟ جواب: زیرا چه لائے نفی تغیرے در لفظ نمی دهد و "لن" متغیر می سازد، و آنچه تغیرے ندهد و بحال خود باقی دارد اشرف است. (ت) نصب کند: [اگر در آخر او الف نباشد چون: لن یخشی] سوال: "لن" چرا فعل مستقبل را نصب کند؟ جواب: وجہ: اُن یفتح ہمزہ کہ از حروف ناصبہ فعل مستقبل اصل ست و "لن" مشابہ او است از حروف و حرکت و سکون و معنی استقبال، پس بمشابهت آل "لن" نیز نصب کند. (ت)

ساقط گرداند: سوال: "لن" نون اعرابی را چرا ساقط کند؟ جواب: زیرا چه نون اعرابی بدل رفع ست، و مہرگاہ کہ "لن" رفع را ساقط کردہ نصب می سازد نون اعرابی را کہ بدل آل است ہم ساقط خواهد کرد. (ت) چهار تشنیہ: [یفعلان تفعلان تفعلان تفعلان]. یعنی تشنیہ مذکر غائب و تشنیہ مؤنث غائب و تشنیہ مذکر حاضر و تشنیہ مؤنث حاضر. عمل نہ کند: زیرا آل کہ آخر آل دو صیغہ ضمیر نون جمع است، و آل مبنی ست، و لہذا تغیر نمی شود.

و "لن" مضارع را بمعنی مستقبل منفی گردانند.

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل معروف

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ نَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَا	لَنْ نَفْعَلُوا
لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ نَفْعَلَا	لَنْ نَفْعَلَا	لَنْ نَفْعَلَا

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول

لَنْ يُفْعَلَ	لَنْ يُفْعَلَا	لَنْ يُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلَ	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ نُفْعَلَ	لَنْ نُفْعَلَا	لَنْ نُفْعَلُوا
لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلِي	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ نُفْعَلَا	لَنْ نُفْعَلَا	لَنْ نُفْعَلَا

فصل

این همه که گفته شد بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل بود، چون

ولن مضارع: نزد بعضی "لن" موضوع است برائے تاکید نفی مستقبل، و برائے مطلق نفی مستقبل، و نزد بعضی برائے تابید نفی مستقبل است، بدلیل قول او تعالی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ...﴾ (آل عمران: ۹۱)، و می توان گفت که تابید عدم قبول زرمذکور از جائے دیگر مستفاد باشد، نه از این آیت، و اگر آں برائے تابید نفی مستقبل آید تخصیص "الیوم" در قول او تعالی: ﴿فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ أَنْسِيًّا﴾ (مریم: ۲۶) درست نخواهد شد، فتاسل، و بعضی برآں اند که "لن" موضوع است برائے نفی مستقبل، گاہے در تاکید مستعمل است، و گاہے در تابید. (ت)

مستقبل منفی گردانند: زیرا که آخر آں دو صیغه ضمیر نون جمع است و آن مبنی است و لهذا تغییر نمی شود، و معنی حال در فعل مضارع باقی نماند. لَنْ يَفْعَلَ: هرگز نخواهد کرد آں یک مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی بـ "لن" در فعل مستقبل معروف. لَنْ نَفْعَلَ: معانی آں صیغ از ما تقدم ظاهر اند. لَنْ يُفْعَلَ: هرگز نکرده خواهد شد آں یک مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول. لَنْ نُفْعَلَ: معنی این صیغاراجابت بیان نیست.

خواہی کہ نفی جحد بـ "لم" بنا کنی، "لم" در اول فعل مضارع در آ رہ، و این را نفی جحد بـ "لم" می گویند، و "لم" در فعل مضارع در پنج محل جزم کند اگر در آخر او حرف علت نباشد، و اگر باشد ساقط گرداند
ای فعل مضارع
چون: لَمْ يَدْخُ وَ لَمْ يَرَمْ وَ لَمْ يَخْشَ و حروف علت سه است: واو و الف و یاء کہ مجموعہ وی وای باشد، پنج محل این است: واحد مذکر غائب واحد مؤنث غائب واحد مذکر حاضر، و دو کلمہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل نون اعرابی را ساقط گرداند، چہار تثنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و آن دو محل این است: جمع مؤنث

خواہی: سوال: بمصنف رحمہ اللہ "لن" را بہ بحث "لم" چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا چہ "لن" آخر فعل مضارع را از حرکت باز نداشت، بخلاف "لم" کہ از حرکت باز داشت، و آخر را جزم کرد، و نیز "لن" تغیر زمانہ نکرد، و "لم" زمانہ متغیر ساخت، پس اشرفیت "لن" راست. (مولوی عسکری) در اول: سوال: "لم" در اول فعل مضارع چرا آورده شد؟ جواب: تا سامع بر وقت بدو تکلم بفہمید کہ این نفی جحد بـ "لم" است. (ت) بـ "لم": "لم" حرفے است مستقل لیکن فراء اصلش "لا" گفتہ، و مے گوید کہ میم بدل از الف است إلا ہیج دلیلے بریں قول ندارد، واللہ اعلم. (منہ)

می گویند: سوال: این نفی را نفی جحد بـ "لم" چرا نامیدند؟ جواب: جحد بفتح اول و سکون ثانی بمعنی انکار کردن است. کذا فی "الصراح"، چون ماضی متحقق الوقوع است پس معنیش را گویا دانستہ انکار کردن است، اما جحد بضم و بفتحتین پس بمعنی قلت غیر ست بمعنی انکار، کذا فی "القاموس" و "منتہی الارب"، و آنچه شارح میرزا علی برجندی بفتحتین نقل کردہ، مخالف اکثر کتب معتبرہ است، اما صاحب "منتخب" مے نویسد: جحد بفتح و بضم انکار کردن ست بدانستگی.

سہ است: سوال: این سہ حروف را علت چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ این حروف قبول اعلال مے کنند از حذف و ابدال و اسکان، پس تغیر را راسہ است دریں حروف ہیجو علیل کہ تغیر مزاجی دارد، و نیز علت بالکسر بمعنی بیماری است، کذا فی "الصراح" و وقت بیماری مجموعہ ازیں سہ حروف وائے از زبان مریض بیروں مے آید، شاعرے گوید شعر:

حرف علت نام کردم و او و الف و یائے را
ہر کردار وے رسد ناچار گوید وائے را

وای: سوال: مجموعہ این سہ حروف سوائے وائے دیگر ہم متصور بود، چون اوی و یاء، پس چرا مصنف رحمہ اللہ وائے را خاص نمود؟ جواب: تا اشارہ باشد بوجہ تشبیہ کہ کلمہ از زبان علیل بیروں مے آید نہ مجموعات دیگر. (ش) یخس: مثال الف نہ رسید آن یک مرد. ہیج عمل: زیرا کہ این نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نیز این کہ این ہر دو نون مہنی ہستند. (منہ قنوجی)

غائب و حاضر، و در همه کلمات عمل در معنی کند، یعنی صیغه فعل مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند.

بحث نفی جحدب "لم" در فعل مستقبل معروف

لَمْ يَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُنَّ	لَمْ تَفْعَلُوا
لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلِي	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ أَفْعَلْ	لَمْ نَفْعَلْ

بحث نفی جحدب "لم" در فعل مستقبل مجهول

لَمْ يُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُنَّ	لَمْ تُفْعَلُوا
لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلِي	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ أُفْعَلْ	لَمْ نَفْعَلْ

فصل

این همه که گفته شد بحث نفی جحدب بلم در مستقبل بود، چون خواهی که لام تاکید بانون تاکید بنا کنی، لام تاکید در اول فعل مستقبل در آر، ونون تاکید در آخر او زیاده کن، و لام تاکید همیشه مفتوح باشد،

منفی گرداند: سوال: "لم" مستقبل را چرا بماضی منفی گرداند؟ جواب: "لم" مشابهت دارد به إن شرطیه؛ زیرا که هر دو عامل جازم اند، و حرف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گرداند، هم چنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی گرداند، حملا للضد علی الضد.

لَمْ يَفْعَلْ: ای نه کرد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی جحدب "لم" در فعل مستقبل معروف، و قس البواقی علی هذا. (منه) لَمْ يُفْعَلْ: کرده شد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر بحث نفی جحدب "لم" در فعل مستقبل مجهول. لَمْ تُفْعَلَنْ: معانی این صیغ ظاهر اند. لام تاکید: لامیکه افاده معنی تاکید نماید، و مجرد باشد از معنی حالیه؛ زیرا چه اگر معنی حال داشته باشد پس اجتماعش بانون تاکید که معنی استقبال پیدا میسازد دشوار است. (ش) نون تاکید: اے نونیکه افاده معنی تاکید نماید. در اول: سوال: مصنف رحمته "در اول مستقبل" گفت "در اول مضارع" چرا نه گفت؟ جواب: برای تمثیه بر این معنی که هنگام دخول لام تاکید و نون تاکید محض معنی استقبال گرفته می شود. مفتوح باشد: زیرا که فتحه اخف حرکات است از حرکات شلاشه.

ونون تاکید دو نون است یکے نون ثقیلہ دوم نون خفیفہ، و نون ثقیلہ نون مشدد را گویند،
 و نون خفیفہ نون ساکن را گویند، و نون ثقیلہ در چہارہ کلمہ در آید، و نون خفیفہ در ہشت کلمہ در
 آید، و ما قبل نون ثقیلہ در پنج محل مفتوح باشد، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب و واحد
 مؤنث غائب و واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در شش محل ما قبل نون ثقیلہ
 الف باشد، چہار تشنہ دو جمع مؤنث غائب و حاضر، دریں دو محل الف فاصل در آید، و در جمع
 مذکر غائب و حاضر و او دور کردہ شود، ما قبل او ضمہ گذاشتہ شود، تا دلالت کند بر حذف واو، و از
 صیغہ واحد مؤنث حاضر یاء دور کردہ شود، ما قبل او کسرہ گذاشتہ آید، تا دلالت کند بر حذف یاء،
 و نون ثقیلہ در شش محل مکسور باشد، و آن شش محل همانست کہ در اں الف درمی آید، و در باقی
 ہشت محل مفتوح، و نون خفیفہ در محلیکہ الف باشد در نیاید،

و نون است: ہر دو نون در افادہ معنی تاکید مستقبل برابر اند، مگر اکثر کوفیاں نون ثقیلہ را اصل و نون خفیفہ را فرع آں سے
 پندارند، و بصریاں ہر یکے را اصل میدانند، و نزد بعضے در نون ثقیلہ تاکید زائد است بہ نسبت نون خفیفہ. (ت)
 نون ثقیلہ: سوال: نون مشدد را ثقیلہ چرا گویند؟ جواب: زیرا چہ مشدد باعتبار آنکہ دو حرف در ویک جا ہم سے آید ثقلے وارد.
 (منہ) مفتوح باشد: در دو محل مضموم و در یک محل مکسور، و در شش محل ساکن چنانچہ سے آید. (منہ) پنج محل: سوال: ما قبل
 نون ثقیلہ را دریں پنج محل ساکن چرانہ کردند؟ جواب: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم نیاید. (ت)
 الف فاصل: حاجت الف فاصل آوردن چیست؟ جواب: تا اجتماع سے نون زائد لازم نیاید، یکے نون جمع دوم نون ثقیلہ کہ بمنزلہ
 دو نون است؛ زیرا چہ اجتماع سے نون زائد مکروہ است. سوال: و لیکونن سے نون جمع شدند؟ جواب: ہر سے نون زائد نیستند، بلکہ
 اول اصلی است. سوال: الف را برائے فصل چرا خاص کردند؟ جواب: بوجہ خفت آں. حاضر: واو دور کردہ شود بجهت لزوم
 اجتماع ساکنین میان واو جمع و نون مدغم. حذف واو: قولہ: بر حذف واو: سوال: در بجا حذف فاعل لازم آید؛ زیرا چہ واو ضمیر
 فاعل است و ایں ممنوع است؟ جواب: ضمہ قائم مقام آں موجود است، و ایں چنینس حذف درست ست.
 و نون ثقیلہ: ای جائیکہ پس الف افتد. باقی ہشت: یعنی واحد مذکر غائب و جمع مذکر غائب، و واحد مؤنث غائب، و واحد مذکر
 حاضر، و جمع آں و واحد مؤنث حاضر، و ہر دو صیغہ حکایت نفس متکلم. محلیکہ الف: و آن ہشت محل ست. در نیاید: سوال: دریں
 شش محل نون خفیفہ چرانے آید؟ جواب: بسبب لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ میان الف و نون خفیفہ.

و در باقی محل بیاید، و نون اعرابی بانون تاکید جمع نشود.

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بیاید: چرا که مالم نون خفیفه یافته نمی شود. (منه قنوی) جمع نشود: تا اجتماع نونات لازم نیاید، و نیز نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ما قبل نون تاکید مبنی ست، پس جائے اعراب باقی نمانده، لهذا حذف کرده شد. لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آل یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف.

لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد شد آل یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول. لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آل یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف. لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه خواهد شد آل یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول، و الباقی علی هذا.

فصل

اسی ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل مستقبل بانون ثقیلہ و خفیفہ بود، چون خواهی کہ امر بنا کنی، امر گرفته می شود از فعل مضارع، غائب از غائب، حاضر از حاضر، متکلم از متکلم، معروف از معروف، مجهول از مجهول چون خواهی کہ امر حاضر معروف بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، بعدہ بنگر کہ متحرک می ماند یا ساکن، اگر متحرک میماند آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چون: از تَعَدَّ عَدًّا از تَضَعُ ضَعًّا، و اگر باشد ساقط شود چون: از تَقِي قًا، و اگر ساکن میماند نظر کن در عین کلمہ، اگر عین کلمہ مکسور باشد یا مفتوح ہمزه وصل مکسور در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چون: از تَسْمَعُ اسْمَعُ واز

امر بنا کنی: [وآں صیغہ ایست کہ طلب کردہ شود بآں فعل از فاعل]. سوال: تعریف امر چیست؟ جواب: امر لفظی است موضوع برائے طلب فعل، اعم از آنکہ متکلم خود را حالے پندارد یا عاجز یا مساوی. و زوائد اصول در امر استعلاء معتبر است، و آنچه بروجہ خضوع باشد او ادعاء گویند، امر بالتساوی التماس است کما هو مذکور فی المطولات. (منہ)
فعل مضارع: سوال: امر را از فعل مضارع چر ا بنائے سازند؟ جواب: بسبب مناسبت استقبالیست کہ در زمانہ مستقبل مستفاد است؛ زیرا چہ امر کردہ نمی شود بجزیے کہ گذشتہ است، چہ دریں امر تکلیف ما لا یطاق است، و ہم چنین کردہ نمی شود با ایجاد موجودی الحال کہ محال است. (ت) چون خواهی: اسی ہمہ بجهت مناسبت میان فرع و اصل. علامت: یعنی تاء را کہ علامت مضارع حاضر است. حذف: تا التباس نمی شود مضارع در حال وقف. ساکن: چونکہ اصل در افعال بسبب فقدان معانی موجبہ اعراب بناست، و مضارع بسبب مشابہت تامہ با اسم فاعل معرب کردہ شدہ بود، چون علامت مضارع حذف کردہ شد آں مشابہت تامہ نیز باقی نماندہ، پس باز ہاں بنا عود کرد، و معلوم است کہ اصل در مبنی سکون است، پس ازیں وجہ ساکن کردہ شدہ. (قنوی)

ساقط: زیرا چہ اگر ساقط نشود، معلوم نخواہد شد کہ اسی سکون بجهت بنائے امر رسیدہ است یا ہاں سکون است کہ از پیشتر حاصل است. (ش) ہمزه وصل مکسور: یعنی بجائے علت مضارع کہ حذف کردہ شد ہمزه وصل مکسور در آر تا ابتداء بسکون کہ از ممنوعات است لازم نیاید، و اسی ہمزه را ہمزه وصل بدیں وجہ گویند کہ اسی ہمزه ما قبل خود را بما بعد خویش وصل میسازد، و لطف اسیست کہ خود از میان ہر دو بیروں مے آید. چون از تسمع اسمع: چون خواستند کہ از تَسْمَعُ وَ تَضْرِبُ بنائے امر حاضر معروف سازند، تاء علامت مضارع را حذف کردند، بعدش سین وضاد ساکن ماند نظر کردند بر عین کلمہ کہ در تَسْمَعُ مفتوح است و در تَضْرِبُ مکسور است، ہمزه وصل مکسور در اول کلمہ آوردند و آخر را ساکن کردند، اسْمَعُ وَاَضْرِبُ شد.

تَضْرِبُ اضْرِبْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَرْمِيْ اَرْمِ و از تَخْشِيْ اِحْشِ، واگر عین کلمه مضموم باشد، همزه وصل مضموم در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: ^{الخشبة ترسیدن} ^{الزمي تیرانداختن} ای بجائے علامت مضارع

از تَنْصُرُ اَنْصُرْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَدْعُوْ اُدْعُ، چوں خواهی که امر حاضر مجهول و امر غائب معروف یا مجهول بنا کنی، لام امر مکسور در اول او در آر، و آخر او جزم کن اگر حرف علت نباشد، واگر باشد ساقط شود چوں: لِيَدْعُ لِيَرْمِ لِيَخْشِ، و نون تاکید چنانچه در مضارع می آید در امر نیز می آید، و در امر نون اعرابی هم ساقط شود.

بحث امر حاضر معروف

اَفْعَلْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلُوا	اَفْعَلِيْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلْنَ
----------	-----------	------------	------------	-----------	------------

بحث امر حاضر مجهول

لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلُوا	لِتُفْعَلِيْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلْنَ
------------	-------------	--------------	--------------	-------------	--------------

واگر باشد: وصل مکسور نیز از اول یاء و از ثانی الف حرف علت را اقلندند. (منه) همزه وصل مضموم: همزه وصل مضموم با تباع عین کلمه در آوردند. (منه قنوی) چوں از تنصر انصر: [النصرة یاری کردن (قنوی)] تاء علامت مضارع را حذف کرده ما بعدش را ساکن و عین کلمه را مضموم یا قند همزه وصل مضموم در آوردند، و آخر را ساکن کردند، اَنْصُرْ شد. (ت) ادع: در اصل تَدْعُوْ بود، ضممه بر او ثقیل پنداشته حذف کردند، تَدْعُوْ بسکون واو شد، چوں بنائے امر حاضر معروف خواستند، تائے علامت مضارع را حذف کردند، و ما بعدش را ساکن یا قند و عین کلمه را مضموم همزه وصل مضموم در اول کلمه در آوردند، و آخر او حرف علت شد، قطع شد، اُدْعُ شد. (ت) لام امر: سوال: لام امر هر اول کلمه چرا آوردند؟ جواب: تا از ابتدائے تکلم معلوم شود که این نوع دیگرست از کلام. سوال: لام امر چرا مکسور باشد؟ جواب: بسبب مشابهت او بلام جاره در اختصاص عمل، و نیز تا فرق شود در لام امر و لام تاکید. (ت) امر نون اعرابی: زیرا چه او بدل اعراب ست یا رفع، و هر گاه اعراب وقت بنائے ساقط می شود، و نون اعرابی امر ساقط می شود. (ش) اَفْعَلْ: بکن تو یک مرد در زمان آئینده صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف. لِتُفْعَلْ: باید که کرده شوی تو یک مرد در زمانه آئینده صیغه واحد مذکر حاضر مجهول.

بحث امر غائب معروف

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلُوا	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلُوا	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلُوا
---------------	--------------	---------------	--------------	---------------	--------------

بحث امر غائب مجهول

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلُوا	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلُوا	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلُوا
---------------	--------------	---------------	--------------	---------------	--------------

بحث امر حاضر معروف بانون ثقیله

اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَنَّ
-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

بحث امر غائب معروف بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

بحث امر غائب مجهول بانون ثقیله

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَنَّ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

لِیَفْعَلَنَّ: [باید که بگذرد آن یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف]. سوال: علامت مضارع از امر حاضر مجهول چرا حذف نشد؟ جواب: برائے این که قلیل الاستعمال است، پس زیادت حرف درو مضائقه ندارد.

لِیَفْعَلَنَّ: باید که کرده شود آن یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول.

اِفْعَلَنَّ: هر آئینه کن تویک مرد در زمانه استقبال صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیله. (منه)

لِیَفْعَلَنَّ: هر آئینه باید که کرده شوی تویک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجهول بانون ثقیله. (قنوجی عم فیض)

لِیَفْعَلَنَّ: هر آئینه باید که بگذرد آن یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون ثقیله. (قنوجی)

لِیَفْعَلَنَّ: هر آئینه باید که کرده شود آن یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجهول بانون ثقیله.

بحثِ امر حاضر معروف بانون خفیفہ

اَفْعَلْنَ	اَفْعَلُنْ	اَفْعَلِينَ
------------	------------	-------------

بحثِ امر حاضر مجہول بانون خفیفہ

لِتُفَعَّلَنَّ	لِتُفَعَّلُنْ	لِتُفَعَّلِينَ
----------------	---------------	----------------

بحثِ امر غائب معروف بانون خفیفہ

لِيَفْعَلَنَّ	لِيَفْعَلُنْ	لِيَفْعَلِينَ	لِأَفْعَلَنَّ	لِأَفْعَلُنْ	لِأَفْعَلِينَ
---------------	--------------	---------------	---------------	--------------	---------------

بحثِ امر غائب مجہول بانون خفیفہ

لِيُفَعَّلَنَّ	لِيُفَعَّلُنْ	لِيُفَعَّلِينَ	لِأُفَعَّلَنَّ	لِأُفَعَّلُنْ	لِأُفَعَّلِينَ
----------------	---------------	----------------	----------------	---------------	----------------

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحثِ امر بود، چوں خواہی کہ نہی بنا کنی پس لائے نہی در اول فعل مستقبل در آر، ولائے نہی در آخر اور پنج محل جزم کند مثل "لم" اگر در آخر او حرف علت نباشد، چنانکہ لم جزم کند

اَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ آئینہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحثِ امر حاضر معروف بانون خفیفہ. لِتُفَعَّلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئینہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحثِ امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. لِيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ بگذر آں یک مرد در زمانہ آئینہ صیغہ واحد مذکر غائب بحثِ امر غائب معروف بانون خفیفہ. (منہ) لِيُفَعَّلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئینہ صیغہ واحد مذکر غائب بحثِ امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. نہی بنا کنی: [آں فعلی است کہ طلب کردہ شود آں ترک فعل از فاعل]. سوال: اِس چنین افعال را نہی چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ نہی در لغت بمعنی بازداشتن است از کار و گفتار، کذا فی "الصراح". (منہ) سوال: بحثِ امر را بر بحثِ نہی در ذکر چہ مقدم کردند؟ جواب: بر نہی حرف نہی کہ مفید معنی عدم است داخل ست نہ بر امر، و وجودی مقدم ست بر عدلی باعتبار شرف. پس لائے نہی: اِس قید احترامی ست برائے اخراج لائے نفی. محل جزم: سوال: لائے نہی را چہ جزم کند؟ جواب: لائے نہی مشابہ است بلام امر؛ زیرا چہ لام امر برائے طلب فعل ست، ولائے نہی برائے طلب ترک، پس ہر دو شریک شدن در طلب، لہذا عمل او نمودند قد یکفی بهذا القدر.

واگر باشد ساقط گرداند چوں: لَا تَدْعُ و لَا تَرْمِ و لَا تَخْشَ، و از ہفت محل نون اعرابی را ہم دور نماید، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و نون تاکید چنانچہ در مضارع می آید ہمہ راں طریق در نہی نیز می آید۔
یعنی در جمع مؤنث غائب و حاضر

بحث نہی حاضر معروف

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلِي	لَا تَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلَنَّ
-----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	-----------------

بحث نہی حاضر مجہول

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلِي	لَا تُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلَنَّ
-----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	-----------------

بحث نہی غائب معروف

لَا يَفْعَلَنَّ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلِي	لَا يَفْعَلُوا	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلَنَّ
-----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	-----------------

بحث نہی غائب مجہول

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلِي	لَا يُفْعَلُوا	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلَنَّ
-----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	-----------------

بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلِنَّ	لَا تَفْعَلُنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلَنَّ
-----------------	------------------	-----------------	-----------------	------------------	-----------------

نون اعرابی: چہار شنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر و یکے واحد مؤنث حاضر۔ دور نماید: زیرا کہ نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ہر گاہ لائے نہی اعراب را حذف می کند، پس نون اعرابی را ہم دور نماید۔ (محمد عسکری قزوینی) در نہی: برائے تاکید طلب ترک فعل۔ لَا تَفْعَلَنَّ: ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف، و الباقی علیٰ ہذا۔

لَا تُفْعَلَنَّ: کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول۔ لَا يُفْعَلَنَّ: نہ کند آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف اِخ۔ لَا يُفْعَلَنَّ: کردہ نشود آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول۔ لَا تَفْعَلَنَّ: زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ، و الباقی علیٰ ہذا۔

بحث نہی حاضر مجہول بانون ثقیلہ

لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ

بحث نہی غائب مجہول بانون ثقیلہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ

بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ

لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------

بحث نہی حاضر مجہول بانون خفیفہ

لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------

بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

لَا تُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ مشورتیک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجہول بانون ثقیلہ. لَا يُفَعِّلَنَّ: زہار نہ کند آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ. (منہ) لَا يُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون ثقیلہ، والباقی علیٰ ہذا. لَا تُفَعِّلَنَّ: زہار ممکن توتیک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ. منہ. لَا تُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ مشورتیک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجہول بانون خفیفہ. (منہ) لَا يُفَعِّلَنَّ: زہار نکند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ.

بحث نہی غائب مجہول بانون خفیہ

لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ
----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

فصل

اسی ہمہ کہ گفتہ شد بحث نہی بود، چون خواهی کہ اسم فاعل بنا کنی، اسم فاعل گرفته می شود از فعل مضارع معروف، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از آن فاء کلمہ را فتح ده، و میان فاء و عین الف فاعل در آر، و عین کلمہ را کسرہ ده، و لام کلمہ را تنوین زیادہ کن، تا اسم فاعل گردد.

بحث اسم فاعل

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَاتٍ
---------	------------	------------	-----------	------------

فصل

اسی ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم فاعل بود، چون خواهی کہ اسم مفعول بنا کنی، اسم مفعول ساخته می شود از فعل مضارع مجہول، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از آن میم مفتوح مفعول در اول او در آر،

لَا يُفْعَلْنَ: ز نہار نکرده شود آن یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون خفیہ.
اسم فاعل: سوال: تعریف اسم فاعل چیست؟ جواب: اسم فاعل اسمے است کہ مشتق باشد از مضارع، تا دلالت کند بر ذاتے کہ قائم باشد بآن فعل بمعنی حدوث بدون لحاظ تفصیل و زیادت او بر چیز دیگر. علامت مضارع: علامت مضارع را بدیں وجہ حذف کردند کہ اسم فاعل مضارع نیست، پس علامتیں نیز در و نخواہد ماند. کسرہ: اگر فتحہ باشد یا ضمہ ورنہ بحال خود باید گذاشت.
تنوین زیادہ کن: [زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است] تنوین عبارت است از نون ساکن زائد کہ تابع حرکت اخیرہ باشد و در کتابت نیاید. فاعِلٌ: کنندہ یک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم فاعل، و قس البواقی علی هذا. اسم مفعول: اسم مفعول اسمے است کہ مشتق باشد از فعل مضارع مجہول تا دلالت کند بر چیزے کہ بر و حدث واقع شود بلا لحاظ تفصیل بر دیگرے.
فعل مضارع: بجهت مناسبت میان ہر دو درینکہ ہر دو منسوب شوند بسوئے مفعول. میم مفتوح: سوال: میم را فتح چرا دادند؟ جواب: زیرا چہ فتح اخف الحركات است. در اول: اے بجائے علامت مضارع.

وعین کلمہ راضمہ وہ، ومیان عین ولام واو مفعول در آر، ولام کلمہ راتنویں وہ، تا اسم مفعول گردد۔
زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم مفعول

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَاتٌ
-----------	--------------	--------------	-------------	----------------	--------------

تمتہ در بیان اسم ظرف واسم آلہ واسم تفضیل

فصل

چوں خواہی کہ اسم ظرفِ زمان و مکان بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، و میم مفتوح در اول او
بجائے علامت مضارع یعنی یک از حروف این
در آر، و عین کلمہ را فتحہ ده اگر مضموم باشد، ورنہ بحالش بگذار، ولام کلمہ راتنویں ملحق کن، تا اسم
بسیب نخت فتحہ زمان و مکان گردد۔
زیرا کہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم ظرف

مَفْعَلٌ	مَفْعَلَانِ	مَفَاعِلُ
----------	-------------	-----------

ضمہ وہ: اگر مفتوح باشد یا مکسور، ورنہ بحال خود بگذارند۔ در آر: مراد از آوردن واو مفعول پیدا کردن واوست؛ زیرا کہ مفعول
بضم عین در کلام قوم بدون تاء یافته نشد، لہذا ضمہ عین کلمہ را اشباع کردند واو پیدا شد۔ (ش) مَفْعُولٌ: کردہ شد یک مرد صیغہ
واحد مذکر بحث اسم مفعول۔ اسم ظرف: سوال: تعریف اسم ظرف چیست؟ جواب: اسمے ست کہ ساختہ شود از فعل مضارع،
تا دلالت کند بر زمان وقوع حدوث یا مکان وقوع حدوث۔ (ت)

مکان: باید دانست کہ ظرف بر دو نوع است: ۱- ظرف زمان ۲- ظرف مکان۔ ظرف زمان آنست کہ بجواب سوال "متی"
واقع شود مثلاً متی الصوم ای فی رمضان، و ظرف مکان آنست کہ بجواب سوال این واقع شود چوں این الأسد ای فی
الصحراء۔ علامت مضارع: سوال: ظرف از فعل مضارع چرامی گیرند؟ جواب: برائے مناسبت میان ہر دو در حرکات
وسکنت۔ میم مفتوح: سوال: بازیداد میم مفتوح موجب التباس با مصدر میمی گشت، پس چرامیم رازاند کردند؟ جواب: التباس
میمی بجهت قلت مصدر میمی جائز داشته شد۔ مَفْعَلٌ: یک جائے کردن و یک زمانہ کردن صیغہ واحد بحث اسم ظرف۔

فصل

اسی ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم ظرف بود، چون خواہی کہ اسم آلہ بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و میم مکسور در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام کلمہ را تنوین ملحق ساز، تا اسم آلہ گردد، و اگر بعد عین کلمہ الف آری، و یا پس لام تا زیادہ کنی دو صیغہ دیگر اسم آلہ کہ اکثر موافق قیاس ست، پدید می آید.

بحث اسم آلہ

مَفْعَلٌ	مِفْعَلَانِ	مِفْعَلَتَانِ	مَفَاعِلُ	وَمِفْعَالٌ	مِفْعَالَانِ	مَفَاعِلٌ
----------	-------------	---------------	-----------	-------------	--------------	-----------

فصل

اسی ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم آلہ بود، چون خواہی کہ اسم تفضیل بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و ہمزہ اسم تفضیل در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، و لام را تنوین مدہ، اسی طریق بنائے اسم تفضیل برائے مذکر است، اما چون صیغہ مؤنث بنا کنی، بعد حذف علامت مضارع فاء را.....

اسم آلہ: اسم آلہ اسے ست کہ ساختہ می شود از فعل مضارع تا دلالت کند بر واسطہ فعل ای چیزیکہ بذریعہ استعانت او فعل از فاعل صادر شود، و علامہ تفتازانی نوشتہ است کہ آلہ نمی شود مگر در افعال متعدیہ علاجیہ کہ اثرش تا بمفعول رسد. (منہ)
مفتوح نباشد: اگر مفتوح باشد بحالت خود بگذار. مفعَلٌ: یک آلہ کردن صیغہ واحد بحث اسم آلہ، و قس البواقی علی ہذا.
اسم تفضیل: سوال: تعریف اسم تفضیل چیست؟ جواب: اسم تفضیل آل اسے است کہ گرفتہ می شود از مضارع معروف برائے دلالت بر چیزے کہ موصوف است بر زیادت بر ماخذ بر غیر خود، و آل برائے فاعل آید مطردا.
و ہمزہ اسم تفضیل: یعنی آنچه بعد حذف علامت مضارع باقی ماندہ ست، در اولش ہمزہ اسم تفضیل در آر. در اول: ہمزہ در اول اسم تفضیل بدین غرض زائد کردہ شود تا اول کلمہ یا از عنقوان تکلم معلوم ے شود کہ اسی اسم تفضیل ست.
مفتوح: یعنی مضموم باشد یا مکسور. تنوین مدہ: زیرا کہ تنوین بر اسم تفضیل نیاید.

ضمہ وہ، و عین راساکن، و بعد لام الف مقصورہ لاحق کن، و لام کلمہ را فتحہ وہ، تا اسم تفضیل
تا کہ تعادل شود
مؤنث گردد.

بحث اسم تفضیل

أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُونَ	أَفَاعِلُ	فُعَلَى	فُعَلَيَانِ	فُعَلِيَاتُ	فُعَلٌ
----------	-------------	-------------	-----------	---------	-------------	-------------	--------

ت م ت

ضمہ وہ: زیرا کہ چون علامت مضارع را بسبب وقوع تغیر در صیغہ مضارع حذف کردند فاء کلمہ ساکن ماند و زائد کردن حرف بجہت
انحراف درجہ مؤنث از درجہ مذکر مناسبت نیفتاد، لہذا حرکات فاء کلمہ را ترجیح دادند، چون ضمہ قوی است، و اول کلمہ متحمل آن سے
تواند شد، لہذا ضمہ را اختیار کردند.

الف مقصورہ: الف مقصورہ کہ علامت تانیث است و آن الفی است کہ بعد او ہمزہ نباشد. و لام کلمہ: و چون ما قبل الف فتحہ باید، لہذا
لام کلمہ را فتحہ. أفعال: کنندہ ترکیب مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم تفضیل.

منشعب منشور

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بدان - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ و اسمائے متمکنہ از روئے ترکیب حروف اصلی بر دو گونه است: ثلاثی و رباعی، اما ثلاثی آن باشد کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد چوں: نَصَرَ وَضَرَبَ، و رباعی آن باشد کہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد چوں: بَعَثَرَ
مدد کرد آن یک مرد زد آن یک مرد
بر انگیزت

والسلام: زیادت لفظ سلام اقتداءً بکلام الملك العلام: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (الأحزاب: ۵۶).
بدان: سوال: مصنف رحمہ "بدان" گفت "بشنو" چرآنہ گفت؟ جواب: "بدان" تعلق بدل دارد، و "بشنو" تعلق گوش، و فعل قلب از فعل گوش اقوی می باشد. سوال: "اعلم" چرآنہ گفت؟ جواب: چونکہ "اعلم" لفظ عربی ست، و دشوار است برائے مبتدیان بہ نسبت فارسی، لہذا مصنف رحمہ اور اختیار نہ کرد. (قنوجی) أسعدك: سوال: "أسعد" صیغہ ماضی است، معنی ش استقبالی چرآی گیرند؟ جواب: چند جاماضی بمعنی مستقبل آید چنانچہ شاعر گفتہ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء و لفظ حیث و کلمہ در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

سوال: چوں مقصود معنی مستقبل بود پس خودش چرآی آورد؟ جواب: برائے تقاؤل یعنی تا باعتبار صورت دلالت کند کہ ایں دعا مقبول شد، و مثل ماضی متحقق الوقوع است. (م)

و اسمائے متمکنہ: [اسم متمکن اسمی ست کہ آخرش جادہ اعراب و تنوین را. (محمد عسکری قنوجی) مراد از اسم متمکن معرب است، و داخل ست در اں مصدر و مشتق و جامد. حروف اصلی: حروف اصلی آنست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود، و در موازنہ برابر فا و عین و لام واقع شود، و آنچه خلاف است اورا غیر اصلی گویند. (قنوجی عم فیضہ) رباعی: رباعی بضم اول منسوب است بسوئے اربعہ مفتوح، و ہنجنین ثلاثی بضم اول منسوب بثلاثہ و ضم اول از تغیرات نسبت است و منسوب بثلاثہ و رباع بضم نیست؛ زیرا کہ زید بر ثلاثی صادق نمے آید چہ زید منسوب بہ حرف نیست. (ن) سوال: ثلاثی و رباعی قسم فعل و اسم است، و تعریف ثلاثی و رباعی =

وَعَرَقَبَ. اما ثلاثی بر دو گونه است: یکی مجرد که در ماضی او حرف زائد نباشد، و دیگر مزید فیه که در ماضی او حروف زائد نیز باشد. اما آنکه در حروف زائد نباشد آن نیز بر دو گونه است، یکی مطرد که وزن او بیشتر آید، و دیگر شاذ که وزن او کمتر آید، اما مطرد را پنج باب است:

باب اول: بر وزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين في الماضي، وضمها في الغابر چون: النصر
والنصرة یاری کردن.
تصریفه:

نَصْرٌ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَهُوَ مَنْصُورٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصُرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
ماضی معروف مضارع معروف اسم فاعل ماضی مجهول مضارع مجهول اسم مفعول امر حاضر معروف
لَا تَنْصُرُ الظَّرْفَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَالْآلَةَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَمَنْصَرَةٌ وَمِنْصَارٌ وَتَشْنِيْتُهُمَا مَنْصَرَانِ
نهی معروف اسم آل مغزی اسم آل وسطی تشنیه اسم ظرف
وَمِنْصَرَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنَاصِرٌ وَمَنَاصِيرٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ نُصْرَى
تشنیه اسم آل جمع اسم آل واحد مذکر اسم تفضیل
وَتَشْنِيْتُهُمَا أَنْصَرَانِ وَنُصْرِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصُرُونَ وَأَنْصِرُونَ وَنُصْرٌ وَنُصْرِيَاتٌ.
صیغه جمع مذکر بحث اسم تفضیل

= مخصوص است بفاعل؛ زیرا که جامد از اسمائے متمکنه ماضی ندارد. جواب: مراد از اسمائے متمکنه اینجا فقط مصدر و مشتق است، بدلیل عدم ذکر جامد درین کتاب. (ش)
یکی مجرد: اسم مفعول از تجرید بمعنی برهنه کردن یعنی آن فعل که ماضیش خالی باشد از حروف زائده. حروف زائد: [مراد از حرف جنس حرفست تا شامل بود متعدد را.] بدانکه حروف زائده در کلام عرب حسب قاعده ده اند مجموعش الْيَوْمَ تَنْسَأُ.
یکی مطرد: اسم فاعل است از اطراد بمعنی پس یک دیگر آمدن درواں شدن. (ک) في الغابر إلخ: بر معنی باقی، و مضارع را ازین جهت غابر گویند که چون از منتهی ثلاثه ماضی را دور کردند مضارع باقی ماند. و النصره: التصريف بمعنی گردانیدن.
نصر: یاری کرد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. مناصر: جمع اسم ظرف و دو صیغه اول اسم آل، و مناصیر: جمع اسم آل کبری یعنی منصار. نصری: صیغه واحد مؤنث بحث اسم تفضیل.
انصران: صیغه تشنیه مذکر بحث اسم تفضیل. نصریان: صیغه تشنیه مؤنث بحث اسم تفضیل. اناصر: صیغه جمع مذکر بحث اسم تفضیل. نصر: صیغه جمع مؤنث بحث اسم تفضیل.

الطَّلَبُ: جستن، الدُّخُولُ: در آمدن، القَتْلُ: کشتن، القَتْلُ: تافتن.

باب دوم: بروزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين في الماضي و كسرها في الغابر چون: الضرب ...
والضربة: زدن و رفتن بر روی زمین، و پدید کردن مثل.

تصريفه:

گردان الضرب. (منذ)

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا فَهُوَ ضَارِبٌ وَضَرِبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا فَذَاكَ مَضْرُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
إِضْرِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَضْرِبِ الظرف منه مَضْرِبٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِضْرِبٌ وَمِضْرَبَةٌ
وَمِضْرَابٌ وَتَنْثِيهَاتُهُمَا مَضْرِبَانِ وَمِضْرَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَضَارِبٌ وَمَضَارِيبُ أَفْعَلُ
التفضيل منه أَضْرَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ ضُرْبِي وَتَنْثِيهَاتُهُمَا أَضْرَبَانِ وَضُرْبِيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
أَضْرِبُونَ وَأَضْرَابٌ وَضَرْبٌ وَضُرْبِيَّاتٌ.

الغسل: شستن، الغلب: غلبه کردن، الظلم: ستم کردن، الفصل: جدا کردن.

باب سوم: بروزن فَعَلَ يَفْعَلُ بكسر العين في الماضي وفتحها في الغابر چون: السَّمْعُ.....
بفتح عين در مضارع

القتل: مصنف رحمته الله این را از باب نصر ينصر شمرده، و در کتب معتبره لغت مثل "قاموس" و "نتهی الارب" و "تاج المصادر" از باب ضرب يهضرب است. و کسرها: اے و کسر عین در مضارع. الضرب: رفتن بر روی زمین در "تاج المصادر" در بیان معنی ضرب رفتن را بقید روی زمین مقید نه کرده، و از "قاموس" مفهوم گردد که ضَرْبٌ در قاعده: ضَرْبٌ فِي الْأَرْضِ بمعنی مطلق رفتن، بهر حال قید بر روی زمین در مفهوم ضَرْبٌ در کتب معتبره نیست. (ت)

و پدید: یعنی آوردن و بیان کردن مثل در "صراح" ست الضرب زدن و مثل آوردن، قوله تعالى: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا﴾ (النحل: ۷۶) اے وَصَفَ وَبَيَّنَّ، پس ظاهر عبارت "منتخب" و "صراح" مشعر بر آن است که مثل داخل باشد بمعنی ضرب، و از ظاهر "شمس العلوم" مستفاد می شود که مثل از معنی ضرب خارج است، و "تاج المصادر" نیز مؤید شمس العلوم است، من شاء الإطلاع فليرجع منه. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قزوینی) الغسل: بافتح، وبالضم نیز آید.

بکسر العين: سوال: چون مصنف از ابواب مطرد و باب مفتوح العين ماضی ذکر کرد بعد آنها نوشتن باب فتح که نیز مفتوح العين است مناسب بود پس باب بکسر عین ماضی را چرا مقدم ساخت؟ جواب: ابواب ثلاثی مجرد دو نوع باشد اصول و فروع: =

وَالسَّمَاعُ: شنیدن و گوش فراداشتن.

تصریفہ:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ سَامِعٌ وَسَمِعَ يُسْمَعُ سَمْعًا فَهُوَ مَسْمُوعٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْمَاعٌ وَالنَّهْيُ مِنْهُ لَا تَسْمَعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَسْمَعٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِسْمَعٌ وَمِسْمَعَةٌ وَمِسْمَاعٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَسْمَعَانِ وَمِسْمَعَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَسَامِيعٌ وَمَسَامِيعُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَسْمَعُ وَالْمَوْنُثُ مِنْهُ سُمْعَى وَتَثْنِيَتُهُمَا أَسْمَعَانِ وَسُمْعِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَسْمَعُونَ وَأَسَامِيعُ وَسُمُوعٌ وَسُمُوعِيَاتٌ.

العلم: دانستن، الفہم: دریافتن، الحفظ: نگاہداشتن، الشہادۃ: گواہی دادن، الحمد: ستودن، الجہل: نادانستن.
بفتح الجیم

= اصول آنکہ حرکت عین ماضیش مخالف حرکت عین مستقبل باشد تا تخالف لفظی دلالت کند بر تخالف معنوی، و آل سے باب است: نَصَرَ ضَرَبَ سَمِعَ. و فروع آنکہ چنان نباشد، و آل نیز سے است: فَتَحَ كَرَّمَ حَسِبَ، اصول بر فروع از روئے رتبہ مقدم است، لہذا مصنف رحمۃ اللہ علیہ سَمِعَ را بفتح مقدم ساخت، تا بعد فراغ بیان اصول بفروع پردازد.

سوال: بریں تقدیر باید کہ فَضِيلٌ يَفْضُلُ بِكُسْرِ عَيْنٍ مَاضِيٍّ وَضَمِّ آوٍ فِي مَضَارِعِ وَكَأَدٌ يَكَادُ بِضَمِّ عَيْنٍ مَاضِيٍّ وَفَتْحِ عَيْنٍ فِي مَضَارِعِ مِنْ أَصُولِ الْبَوَابِ بَاشَدُ وَچنان نیست؟ جواب: جملہ ابواب ثلاثی مجرد نزد محققین شش اند، و این ہر دو باب کہ ماخوذ از ابواب سابق ہستند از ابواب مستقلہ جداگانہ نیست، لہذا در کتب معتبرہ صرف ابواب ثلاثی مجرد شش گفتہ، و این دو باب را از ابواب او نشمرده. (ازت)

وَالسَّمَاعُ: یعنی سمع و سماع کہ مصدر است دو معنی دارد: یکے شنیدن عام ازینکہ توجہ بمسوع باشد یا نہ باشد. دوم گوش فراداشتن، یعنی حاسہ گوش را مائل و متوجہ ساختن عام ازین کہ متوجہ الیہ مسوع شود یا نہ شود، و باین معنی مرادف اصغاء ست.

العلم: سوال: در علم و فہم بیچ فرق ست یا نہ؟ جواب: نہ، علم عین دریافت قلبی ست، و دریافت قلبی عین علم است، لہذا در کتب لغت تفسیر فہم و علم بدانستن واقع شدہ، و تمیزیکے از دیگرے در معنی نیامدہ.

الفہم: در فارسی بمعنی فہمیدن کہ عبارت ست از دریافت و شناخت قلبی. (منہ)

باب چهارم: بروزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين فیہما چوں: الفتح کشادن.
تصریفہ:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا فَهُوَ فَاتِحٌ وَفَتْحٌ يُفْتَحُ فَتْحًا فَذَاكَ مَفْتُوحٌ الْأَمْرُ مِنْهُ افْتِخَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْتِخِ
الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْتِخٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِفْتِخٌ وَمِفْتَحَةٌ وَمِفْتَاخٌ وَتَثْبِيتُهُمَا مَفْتَحَانِ وَمِفْتَحَانِ
وَالجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاتِخٌ وَمَفَاتِيحُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْتِخُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ فُتْحَى وَتَثْبِيتُهُمَا
أَفْتَحَانِ وَفُتْحِيَانِ وَالجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْتِخُونَ وَأَفَاتِخُ وَفُتْحٌ وَفُتْحِيَاتٌ.

الْمَنْعُ: بازداشتن، الصَّبغُ: رنگ کردن، الرَّهْنُ: گروداشتن، السَّلْخُ: پوست کشیدن.

بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید بجائے عین فعل یا لام فعل او حرفے باشد از حروف حلق و حروف
ای بفتح عین ماضی و مضارع

باب چهارم: چوں مصنف رحمۃ اللہ علیہ از بیان ابواب اصول فراغت نمود در بیان ابواب فروع شروع فرمود بجهت خفت فتح مفتوح العینین
را بر هر دو دیگر مقدم ساخت، و من بعد در بیان کَرَمَ به جهت کثرتش به نسبت حَسِبَ، همپراخت. بدانکہ صحیح ازین باب جز حَسِبَ
يَحْسِبُ وَنِعْمَ وَنِعْمٌ دِیگر نیامده است. فعل یفعل: بفتح العين فیہما. فائدہ: عمدہ واصل تخالف حرکت عین مضارع با حرکت
عین ماضی ست، پس اصل در عین مضارع فعل بفتح عین آں ست کہ مکور آید یا مضموم عام ازین کہ کلمہ ذی حلقیہ باشد مثل:
نَزَعَ يَنْزِعُ وَبَلَغَ يَبْلُغُ، یا غیر ذی حلقیہ باشد مثل: ضَرَبَ يَضْرِبُ وَنَصَرَ يَنْصُرُ. این مذاہب اکثر است، و بعضی گفته اند کہ اگر
فعل متعدی باشد اصل در ال کسرہ است نحو: يَضْرِبُ وَإِلَّا ضَمَّه چوں: يَسْعُدُ. و فرآء گفته: کہ کسرہ داده شود، و ابو حیان گفته: کہ
مختار نزد من آنست کہ مسموع و قوف بر سماع باشد، و در غیر مسموع کسرہ و ضمہ ہر دو جائز ست. فُتْحَى: اسم مبالغہ ازین فاتح است
بمعنی بسیار کشاینده. الصَّبغُ: بفتح صاد مشہور است و از "قاموس" بحسب صادمستفاد می شود، و این ہم معلوم می شود کہ صبغ از
فتح و ضرب و نصر ہر سه می آید. (مولوی حکیم محمد عسکری قنوجی) فعلیکہ: ہر فعلیکہ بریں وزن آید یعنی آمدن فعل بروزن فتح
یفتح مشروط است بانکہ عین یا لام او حرفے از حروف حلق باشد، اے اگر در عین یا لام حرف حلق نباشد، پس وارد نخواہد شد کہ
در دَخَلَ يَدْخُلُ وَسَمِعَ يَسْمَعُ وَغَيْرَهُ حرف حلق ست و فتح عینین نیست: زیرا کہ شرط فتح عینین حرف حلق ست نہ شرط حرف
حلق فتح عینین، پس جائیکہ حرف حلق نباشد فتح عینین نیز نباشد نہ این کہ ہر جا کہ حرف حلق باشد فتح عینین نیز باشد. (ت)
سوال: مصنف رحمۃ اللہ علیہ خاصیتائے ابواب دیگر بیان نہ کردہ، پس چرا بیان خاصیت این باب تعرض نموده؟ جواب: این خاصیت
کہ دریں باب مذکور شد خاصیت لفظیہ است نہ معنویہ، و خاصیت لفظیہ مختص باین باب ست. بخلاف ابواب دیگر.

حلق شش ست: الحاء والحاء والعین والغین والهاء والهمزة کہ مجموع وے اَغَحْ خَعَهْ

از باب مطرد
باشد، أما رَكْنٌ يَزُكُنُ وَأَبَى يَأْبَى فَشَادٌ.

از باب معنی انکار کردن

باب پنجم: بروزن فَعْلٌ يَفْعُلُ بضم العين فیہما. بدانکہ این باب لازم ست، و بیشتر اسم فاعل
این باب بروزن فاعیل می آید چون: الْكِرْمُ وَالْكَرَامَةُ بزرگ شدن.

تصریفہ:

كَرْمٌ يَكْرُمُ كَرْمًا وَكَرَامَةٌ فَهُوَ كَرِيمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَكْرَمُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْرُمُ الظرف منه
مَكْرَمٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِكْرَمٌ وَمِكْرَمَةٌ وَمِكْرَامٌ وَتَثْنِيْتُهُمَا مَكْرَمَانِ وَمِكْرَمَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
مَكَارِمٌ وَمَكَارِيمٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَكْرَمُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ كُرْمِي وَتَثْنِيْتُهُمَا أَكْرَمَانِ
وَكَرْمِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكْرَمُونَ وَأَكَارِمٌ وَكَرْمٌ وَكَرْمِيَاتٌ.

اللَّفْطُ وَاللِّطَافَةُ: پاکیزہ شدن، القرب: نزدیک شدن، البعد: دور شدن، الکثرة: بسیار

الحاء: بدان کہ مخرج ہمزہ وہائے اقصائے حلق ست اے آنچہ قریب بسینہ ست، ومخرج عین وہائے مہمتین وسط حلق، ومخرج
غین وخائے معجتین ادنائے حلق اے متصل بدان، وشاعرے این حرف ششگانہ را بترتیب مخرج نظم ساخته، شعر:
حرف حلق شش بود اے نور عین ہمزہ ہاؤ حا و خا و عین و غین

سوال: مصنف حروف حلق را بترتیب مخرج چرا نکرده؟ جواب: مصنف ﷺ برائے تسہیل فہم مبتدیان ترتیب حروف تمہی اختیار
کرده، ورعایت ترتیب مخرج نہ نمودہ. (ش) اَغَحْ خَعَهْ: وجہ اختیار این مجموعہ کہ معنی ندارد شاید در ذہن مصنف ﷺ باشد.
رَكْنٌ: بفتحتین بمعنی میل کردن چیزے. این باب: یعنی فعل این باب تام و مختص بفاعل خویش باشد بمفعول بہ نرسد چون:
زید کرم. (س) كَرْمٌ يَكْرُمُ: بدانکہ مادہ موضوعہ متصرفہ از باب کرم یكرم بیشتر برائے صفات خلقی و طبعی می باشد. سوال:
صیغہ مجهول ومفعول را چرا ذکر نہ کرد؟ جواب: این باب لازم ست دور لازم مجهول ومفعول نیاید. كَرْمِيٌ: مبالغہ کرام بروزن
زبان بمعنی نیک جوان مرد و بامروت، کرامۃ مؤنث، کرامون جمع. (م)

اللطف واللطفة: [بالفتح؛ زیرا کہ بالضم بمعنی نرمی نمودن از نصر است چنانکہ از کتب معتبرہ استفاد می شود.] پاکیزہ شدن، در
کتب معتبرہ لغت لطف بالفتح ولطافت کہ از کرم ست بمعنی خردورزہ شدن ست نہ پاکیزہ شدن. در "قاموس" است لطف =

شدن. اما شاذ آنکه وزن او کمتر آید آنرا سه باب است.

باب اول: برون فعل یفعل بکسر العین فیهما. چون: الحسب والحسبان: پنداشتن.
این علم استقرائی است
ای فی الماشی والغارر. (منه)
 تصریفه:

حَسِبَ يَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَحِسْبٌ يُحْسِبُ حَسْبًا وَحِسَابًا فَذَاكَ
 مَحْسُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْسِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْسِبُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَحْسِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ
 مَحْسَبٌ وَمَحْسَبَةٌ وَمَحْسَابٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَحْسِبَانِ وَمَحْسَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَحَاسِبٌ
 وَمَحَاسِيبٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَحْسَبُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ حُسْبَى وَتَثْنِيَتُهُمَا أَحْسَبَانِ
 وَحُسْبِيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَحْسَبُونَ وَأَحَاسِبُ وَحُسْبٌ وَحُسْبِيَّاتٌ.

بدانکه صحیح ازین باب جز حَسِبَ يَحْسِبُ وَنَعِمَ يَنْعَمُ دیگر نیامده است. النعم والنعمة

= ککرم لطفًا ولطفًا صغر ودق. دور "صراح" گفته: لطف الشيء بالضم يلفظ لطفًا صغر فهو لطيف. دور
 "شمس العلوم" آورده: اللطف واللطافة مصدر اللطيف وهو الصغير. دور "صراح" نوشته است: لطافت ریزه وخرد
 شدن چیزے. دور "تاج" نگاشته: اللطافة خرد شدن. (من توريق الشعب)

باب اول: این باب اصل ابواب شاذ است و سوم سه باب فروع و دو باب دیگر که می آید نه از اصول است و نه از فروع، بلکه از ابواب
 مستقله، چنانکه معلوم خواهد شود. الحسب والحسبان: بمعنی پنداشتن، در کتب معتبره لغت یافته نمی شود آری، حسبان: بکسر
 حاء محسب بکسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن است. دور "صراح" ست: محسبة بکسر سین و فتح آل وحسبان بکسر پنداشتن، دور
 "قاموس" گفت: حسبه کذا محسبة ومحسبة وحسبانًا بالكسر ظنه. دور "تاج" نیز همچنین ست. (توريق الشعب)

صحیح: صحیح آل باشد که حرفی از حروف اصلی و سه حرف علت و همزه و تضعیف نباشد یعنی دو حرف از یک جنس نباشد.

النعم والنعمة: [بافتن بناز و نعمت زیستن، و بالکسر حاصل بالمصدر. (منتخب اللغات)] بدانکه در "تاج المصادر" نعمة بمعنی خوش
 عیش شدن از مصادر باب سماع آورده و معنی دیگر نقل نکرده، و ازین معلوم می شود که در نعمت بمعنی خوش عیش شدن نزد او لغتی
 دیگر نباشد، اگر می بود بیان می نمود، دور نعومت بمعنی نرم و نازک شدن چهار لغت است می گوید، از این جمله فعل یفعل بکسر فیهما
 لغت شاذ است، دور "صراح" نعم ینعم بکسر فیهما از نعومت می گوید پس نظر بظاهر چنان معلوم می شود که نعم ینعم بکسر
 فیهما. نعومت است نعمت نیست، پس ذکر کردن مصنف نعمت را در مصادر مکسور العین فیهما درست نباشد. =

خوش عیش شدن.

باب دوم: بر وزن فَعِلَ يَفْعُلُ بكسر العين في الماضي وضمها في الغابر. بدانکه صحیح ازین باب جز فَضِلَ يَفْضُلُ دیگر نیامده است، و بعضی حضر یحضر و نعم ینعم را نیز ازین باب گویند چون: الفضل انزول شدن و غلبه کردن.

تصرفه:

فَضِلَ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ فَاضِلٌ وَ فَضِلٌ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ مَفْضُولٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْضُلُ الظرف منه مَفْضَلٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِفْضَلٌ وَمِفْضَلَةٌ وَمِفْضَالٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَفْضَلَانِ وَمِفْضَلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاضِلٌ وَمَفَاضِيلٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ فَضْلِي وَتَثْنِيَتُهُمَا أَفْضَلَانِ وَفُضْلِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْضُلُونَ وَأَفَاضِلُ وَفُضْلِيَاتُ.

الحضور: حاضر شدن.

= سوال: در نون نعمت کدام حرکت است؟ جواب: فتحه است؛ زیرا که نعمه بهضم نون چنانکه در "تاج" و "صراح" معلوم می شود که بمعنی چشم روشن کردن است نه بمعنی خوش شدن، و نعمه بکسر نون اسم مصدر است مصدر نیست. دور "صراح" گوید: نعمه بالكسر دست و دسترس، و نیکی و ناز و مال و منت، و آنچه کرده شود نکوئی شود نکوئی در حق کسی. (توريق الشعب)

بکسر العين: اهل صرف و اهل لغت متفق اند که این باب از تداخل است یعنی ماضی این از سمع یسمع، و مضارع او از نصر ینصر، پس هر دو را یکجا استعمال نموده اند، و فی الحقیقت باب جداگانه نیست. (عسکری)

ازین باب: ازین باب گویند این قول اشارت است با این که حضر یحضر بمعنی حاضر آمدن نزد جمهور، و نعم ینعم از نعومت نه از نعمت، چنانکه سابق گذشت از ابواب دیگر است چنانکه معلوم شده، و ازین باب نزد بعضی، و آن شاذ خواه از تداخل لغات است أما حضر پس در "قاموس" از نصر و سمع نوشته، دور "صاح" گفته: که از نصر است، و از سمع فراء حکایت کرده، و أمّا نعم ینعم از نعومت بمعنی نرم و نازک شدن، پس در "قاموس" از چهار باب نوشته سمع نصر ضرب کرم است، و از حسب شاذ است، و از فضل مرکب از دو باب، دور "صاح" بجائے مرکب از دو باب شاذ نوشته. (من توريق الشعب بتغییر)

باب سوم: بر وزن فَعَلَ يَفْعَلُ بضم العين في الماضي وفتحها في الغابر. بدانکہ ہر ماضی کہ مضموم العین بود مستقبل او نیز مضموم العین آید، مگر در صرف واحد از معتل عین واوی، مانند کُذت و تکاد چوں: الكود والكيدودة خواستن و نزدیک شدن.

تصریفه:

كَادَ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ كَائِدٌ وَكَيْدٌ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ مَكْوَدٌ الْأَمْرُ
 مِنْهُ كَدٌّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْدُ الظرف منه مَكَادٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِكْوَدٌ وَمَكْوَدَةٌ وَمِكْوَادٌ
 وَتَثْنِيَتُهُمَا مَكَادَانِ وَمِكْوَدَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَكَاوِدٌ وَمَكَاوِيدٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ
 أَكْوَدٌ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ كَوْدَى وَتَثْنِيَتُهُمَا أَكْوَدَانِ وَكُوْدِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكْوَدُونَ
 وَأَكَاوِدٌ وَكُوْدٌ وَكُوْدِيَاتٌ.

باب سوم: ہر گاہ فارغ شد مصنف رحمہ اللہ از گردان صحاح در ضمن ابواب سابقہ خواست کہ بیان کند گردان غیر صحیح را در باقی، پس بیان کردہ از مادہ معتل عین واوی کہ خیر الأمور اوسطها در ضمن دو ابواب از ابواب ثلاثی مجرد، یعنی در باب سوم ثلاثی مجرد شاذ از برائے آنکہ اگر در اول ذکر کردے مبتدی را بجهت عدم انوست ازین فن در فمیش دشواری افتد، پس گفت: باب سوم اینج.

فَعَلَ يَفْعَلُ: از ابواب ثلاثی مجرد شاذ بابے ست کہ ماضی وے مضموم العین و مضارع آں مفتوح العین باشد.

مستقبل او نیز: یعنی ضم عین مضارع فعل بالضم قیاس ست نمی شکند، مگر در کُذت و تکاد بضم کاف، و مشہور کُذت و تکاد بکسر کاف از سمع چنانکہ می آید. (منہ) کُذت: بدانکہ در کُذت دو لغت ست: کسر کاف و ضم آں، و بہر تقدیر واوی ست یایائی و تحقیق آنکہ نزد بسیارے از اہل علم واوی است از سمع بکسر کاف چنانکہ مشہور ست، و ہمیں حق و اصل لغتے ست، و بضم کاف نزد بعضے از تداخل لغات ست و نزد بعضے شذوذ باب، و نزد بیہقی و تابعانش کہ صاحب "فصول اکبری" و غیرہ باشند نہ تداخل است نہ شذوذ.

کاد: در اصل کَوْدٌ بضم واو بود، واو متحرک ما قبلش مفتوح و او را بالف بدل کردند کاد شد.

یکاد: در اصل يَكُوْدٌ بفتح واو بود، واو مفتوح ما قبلش حرف صحیح ساکن فتح را نقل کردہ بما قبل دادند، واو در اصل متحرک بود اکوں ما قبل او مفتوح گردید و او را بالف بدل کردند، یکاد شد، و ہمچنین در یکاد مجهول، و مکاد اسم ظرف. کیدودہ: در اصل كَيْدُودَةٌ بود، واو و یا بہم آمدند اول ایشان ساکن بود و بدل از چیزے نبود، و محمول بر جمع تکسیر نمود، و از التباس ایکن بود، و او را بیا بدل کردند یا در یا ادغام کردند، و یکت یا برابرے تخفیف حذف ساختند كَيْدُودَةٌ شد. کائد: در اصل کاود بود و نزدیک =

بدانکہ کُذَّت در اصل کُوذَّت بود، ضمہ بر واو دشوار داشته، نقل کرده بما قبل دادند، بعد از الہ حرکت ما قبل واو از جهت اجتماع ساکنین افتاد، بعدہ دال را بتبادل کردند و تا را در تا ادغام کردند، کُذَّت شد. و تکاد در اصل تَکُوذُ بود، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، پس از جهت فتحہ ما قبل واو الف گشت تَکَادُ این لغت را بعضی از سمع یسمع نیز گویند.

اما منشعب ثلاثی کہ در و حروف زائد نیز باشد، بر دو گونه ست: یکے آنکہ ملحق بر باعی باشد، دوم آنکہ ملحق بر باعی نباشد، اما آنکہ ملحق بر باعی نباشد نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و الف وصل در آید، دیگر آنکہ در و الف وصل در نیاید، اما آنکہ در و الف وصل در آید آں رانہ باب ست:

= طرف افتاد بعد الف زائدہ و او را بہمزہ بدل کردند کائد شد. کجید: در اصل کُوذُ بود، کسرہ بر واو دشوار، نقل کرده بما قبل دادند، بعد از حذف حرکت ما قبل واو ساکن ما قبلش مکسور و او را بتبادل کردند کَیذُ شد. مکود: در اصل مکوود بود ضمہ بر واو دشوار داشته نقل کرده بما قبل دادند و واو ساکن بہم آمدند یکے را حذف نمودند مکود شد. کد: ماخوذ از تکود پیش از تعلیل مضارع بعد حذف علامت مضارع فارا ساکن یاقند و عین را مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او آوردند و آخر را موقوف ساختند اکود شد و او بقاعدہ تکاد بالف بدل گردید و الف با اجتماع دو ساکن افتاد کد شد، و یا از تکاد بعد تعلیل مضارع تا را افکندند، و آخر را موقوف نمودند، الف با اجتماع ساکنین افتاد، و ہمچنین در لا تکد نہی. مکواد: ہر چند کہ قاعدہ یکاد یافتہ می شود مگر چون و اول ماتی ساکن تحقیقی است، و آں مانع تعلیل ست، لہذا تبدیل نہ شد، و در مکود و مکودۃ ماتی ساکن تقدیر است چہ مقصود مکواد نزد سیبویہ، و این ہم مانع تعلیل است. مکادان: اصلش مکودان و او بقاعدہ یکاد بالف بدل شد.

منشعب ثلاثی: کہ بسکون با صفت مقدم ثلاثی است، و صفت مقدم بر موصوف در فارسی بسکون آخر باشد، و یکمن کہ بکسر "باء" باشد مضاف بہ ثلاثی از قبیل اضافت صفت بموصوف. (توریق) الف وصل: الف ہائیکہ در اول کلمات در آید دو قسم بود، اصلی کہ در جمیع متصرفات مقابل "فاء" افتد چون الف امر و اخذ زائد کہ در جمیع متصرفات مقابل فاء نیفتد، و آں یاء وصلی باشد کہ ما قبل آں بما بعد در تلفظ متصل شد، چنانچہ الف اجتنب و انفظر مثلا، و یا قطعی باشد مثل الف اکرم، و این الفاء در اسماء نیز باشد بلکہ الف اصلی در حرف نیز بود. سوال: الف کہ در اول کلمہ باشد متحرک بود و الف ساکن بود نہ متحرک و متحرک ہمزہ بود نہ الف، پس الف گفتن چہ معنی باشد؟ جواب: ہمزہ را نیز الف گویند. سوال: سبب وصل ما بعد بما قبل در الف و انقطاع ما بعد از ما قبل در الف قطعی وصلی چیست؟ جواب: استعمال عرب است، و قیاس را در آں مدخل نیست. (توریق)

باب اول: بروزن اِفْتَعَالِ چوں اِجْتِنَابُ پرہیز کردن.

تصریفہ:

اِجْتَنَبَ يَجْتَنِبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبٌ وَأُجْتِنَبَ يُجْتَنَبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبُ الْأَمْرِ مِنْهُ اِجْتِنَبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْتَنِبُ.

الاقْتِبَاسُ: پارہ نور چیدن، الاقْتِنَاصُ: صید کردن، الالْتِمَاسُ: جستن، الاعتزال: یکسو شدن، الاحتمال: برداشتن، الاختطاب: ربودن.

باب دوم: الاستفعال چوں الاستنصار: طلب یاری کردن.

تصریفہ:

اسْتَنْصَرَ يَسْتَنْصِرُ اسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرٌ وَأُسْتَنْصِرُ يُسْتَنْصِرُ اسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرُ الْأَمْرِ مِنْهُ اسْتَنْصِرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْتَنْصِرُ.

افتعال: دریں باب دو حرف زیادہ است الف قبل "فاء" و"تاء" میان "فاء" و"عین" مزید ہر باب باعتبار معنی آل باب باشد. الاجتناب: از "تاج المصادر" و"صراح" و"قاموس" معنی اجتناب یکسو شدن، و کرانہ گرفتن و دور شدن معلوم می شود، و لیکن چوں پرہیز کردن باہر سہ معنی مذکور بتلازم یکدیگر است مصنف پرہیز کردن ترجمہ اجتناب نموده، و از اینجا است کہ ترجمہ آیت کریمہ: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ﴾ (الحج: ۳۰) احتراز کنید از پلیدی فرمودہ اند، و معنی احتراز در منتخب پرہیز کردن داشته، لیکن اگر مصنف ترجمہ یکسو شدن فرمودے بسبب اشارت بماخذ کہ جانب باشد مناسب نمودی. اُجْتِنَبَ: ماضی مجهول ہمزه و تا مضموم شوند؛ زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست، ورنہ ہمزه بیکار شود، و ضمہ ہمزه فقط کہ در معرض زوال است کافی نیست، لہذا تا را نیز مضموم کردند، و ہمچنین در استنصار مجهول.

الاقْتِبَاسُ: از کتب معتبرہ لغت مثل "تاج" و"قاموس" و"صاح" معنی اقتباس فرا گرفتن علم و آتش، و فائدہ گرفتن مستقادی شود، مگر بعضی از تراجم قرآن مجید کہ در آل ترجمہ آیت کریمہ: ﴿نَقَّبَسُ مِنْ نُورِكُمْ﴾ (الحديد: ۱۳) مارو شنی گیریم از نور شما نموده اند ماخذ مصنف رحمۃ اللہ علیہ معلوم می شود. الاحتمال: چنانکہ از "منتخب اللغات" معلوم می شود. الاستفعال: دریں باب سہ حرف زائد است "الف" "سین" "تاء" قبل "فاء"، و مادہ شناخت حروف زوائد ہماں ماضی است، چنانکہ سابق معلوم شد.

الاستغفار: آمرزش خواستن، الاستفسار: پرسیدن، الاستنصار: رمیدن و رمانیدن، الاستخلاف: کسی را بجائے خویش یا بجائے دیگر نشانیدن، الاستمتاع: بر خورداری گرفتن بکنے یا بچھڑے۔

بدانکہ ہر دو باب لازم و متعدی آمدہ اند۔

باب سوم: بر وزن انفعال چوں الانفطار: شکافتہ شدن۔ بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید لازم باشد۔

تصریفہ:

انْفَطَرُ يَنْفَطِرُ انْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ انْفِطَرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْفَطِرُ

الانصراف: باز گشتن، الانقلاب: برگشتہ شدن، الانخفاف: سبک شدن، الانشعاب: شاخ و رشاخ شدن۔

باب چہارم: بر وزن افعال۔ بدانکہ اس باب نیز لازم ست چوں الاحمرار: سرخ شدن۔

رمیدن و رمانیدن: اول لازم و ثانی متعدی، و آن در بعضی از نسخ بجائے واو لفظ یاء واقع است بجائے خود نیست چراکہ یا برائے افادت یکے از دو امر مبہم آید و رمیدن در رمانیدن ہر دو معنی استفار است نہ یکے از آن، و آنچه بعضی توجیہ نموده اند باین کہ لفظیکہ دو معنی دارد در استعمال بجز یکے مراد نباشد غیر وجیہ است؛ زیرا کہ مقصود بیان معنی لغت ست نہ ارادہ یک معنی از لغت۔ (توریق الشعب)

نشانیدن: در بعضی نسخ بجائے "نشانیدن" ایستائیدن واقع ست، حاصل ہر دو یکے است، در "تاج" گفتہ: الاستخلاف ایستاون خواستن بجائے کسے و خلاصہ "صحاح" آنکہ استخلاف دو معنی دارد: یکے آب کشیدن دوم خلیفہ کردن و ظاہر آن ست کہ مراد خلیفہ کردن بجائے خود باشد، لہذا در "صراح" گوید استخلاف خلیفہ کردن کسے را بجائے خود، در "قاموس" ست: خلف فلانا جعلہ خلیفۃ کا استخلفہ، در بعضی نسخ خلیفہ بدون اضافت، در بعضی باضافت بر تقدیر اول عموم مراد ست، چنانکہ مفاد "تاج" و "صحاح" ست و ہمیں مختار ست، و بر تقدیر ثانی خصوص۔ (توریق الشعب)

بچھڑے: اس عبارت یعنی ہم در "تاج" است۔ انفعال: بزیادت الف و نون پیش از فاء۔ انفطر: ماضی مجہول اس باب وقت تعدیہ بیاء بضم ہمزہ و فاء باشد؛ زیرا کہ ضمہ ہمزہ در معرض زوال است، لہذا ضمہ بر فاء نیز کہ ممکن بود افزو دند، و ما قبل حرف اخیر را کسرہ دادند۔ افعال: بزیادت الف پیش از فاء تکرار لام۔ (من قنوجی)

تصریفه:

إِحْمَرُّ يَحْمَرُّ إِحْمِرًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْمَرٌ إِحْمَرٌ إِحْمَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْمَرُّ
 لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ.
 بر اصل

الاحضرار: سبز شدن، الاصفرار: زرد شدن، الاغبرار: گرد آلوده شدن، الابلقاق: ابلق شدن اسپ.

باب پنجم: بروزن افعیلال، چوں الادهیمام: سخت سیاه شدن.

تصریفه:

إِذْهَامٌ يَذْهَمُ إِذْهِيمًا فَهُوَ مُذْهَمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَذْهَمُ
 لَا تَذْهَمُ لَا تَذْهَمُ.

احمر یحمر: در اصل احمر یحمر محمر اخیرین بکسر رائے اول بودند و حروف از یک جنس بهم آمدند، و اول ایشان ساکن و ثانی متحرک بحرکت واجب، اول راسکن کرده در دوم ادغام نمودند احمر یحمر محمر شد. الابلقاق: ابلق شدن اسپ و آن سپیدی باشد بارنگ دیگر. سوال: در "صاح" و "صراح" و "قاموس" ترجمه اش لفظ اسپ اعتبار نموده، در "تاج" ترک نمود، وجه توفیق چیست؟ جواب: عدم اعتبار قید اسپ در "تاج" بنظر ماخذ ابلقاق است که بلیق بقتتین و بلفه بضم سیاهی و سفیدی، و در آنجا خصوصیت اسپ نیست و اعتبار قید مذکور در دیگر کتب بملاحظه آنکه استعمال بلیق و ابلقاق اکثر در اسپ باشد اگرچه باصل وضع لغت معتبر نیست، پس اعتبار و عدم اعتبار قید مذکور بهر دو وجه مسطور درست باشد. (من توریق الشعب)

الادهیمام: سخت سیاه شدن، و در کتب معتبره لغت لفظ سخت نوشته، شاید مصنف بنظر خاصیت این باب که مبالغه است لفظ سخت اعتبار نمود. سوال: برین تقریر بایستی که در تمامی لغات، باب گذشته و این، باب دود، باب آینده اشارات بمعنی مبالغه میگرد، که درین هر چهار باب نزد صرفیال معنی مبالغه مقرر است؟ جواب: از کتب معتبره لغت در بعض کلمات باب افعلال و افعیلال معنی مبالغه معلوم می شود، و در اکثری نه آری لزوم در سایر کلمات لازم، و در باب افعیعال شاید به نسبت هر دو باب مذکور و معنی مبالغه بیشتر باشد، ولیکن فی حد ذاته بیشتر نیست و از رضی مستفاد می شود که در افعال معنی مبالغه نه باشد؛ زیرا که معنی اَعْلَوْطَ عَلا گفته و معنی اَجْلَوْذَ اَسْرَعَ، و ظاهر است که در علو و اسراع مبالغه نیست. (توریق مختصر)

إِذْهَامٌ: زیادت سه حرف یک از آنها الف قبل فاء، و یک الف میان عین، و لام و تکرار لام. (منه توجی)

الاسمیرار: گندم گون شدن، الاکمیتات: کمیت شدن اسپ، الاشھیاب: سفید شدن اسپ، الاصحیرار: خشک شدن نبات، الاسحیرار: ہمزاز شدن. بدانکہ این باب لازم ست. باب ششم: بروزن افعیال، چوں الإخشیشان: سخت درشت شدن. تصریفہ:

إِخْشَوْشِنَ يَخْشَوْشِنُ إِخْشَيْشَانًا فَهُوَ مُخْشَوْشِنٌ الْأَمْرَ مِنْهُ إِخْشَوْشِنٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَخْشَوْشِنُ.

الإخْرِيرَاقُ: دریدہ شدن جامہ، الإخْلِيلَاقُ: کہنہ شدن جامہ، الإمْلِيلَاحُ: شور شدن آب، الإحْدِيدَابُ: کوزپشت شدن. بدانکہ این باب ہم لازم ست، ودر قرآن شریف نیامدہ است. باب ہفتم: بروزن افعوال، چوں الإجلوؤادُ: شتافتن شتر. تصریفہ:

إِجْلَوؤَادٌ يَجْلَوؤَادُ إِجْلَوؤَادًا فَهُوَ مُجْلَوؤَادٌ الْأَمْرَ مِنْهُ إِجْلَوؤَادٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْلَوؤَادُ

الإخْرِوِاطُ: چوب تراشیدن، الإعلِوِاطُ: قلابہ در گردن شتر بستن، يقال:

کمیت: آنچه رنگ سرخ سیاہ آمیز دارد، کذافی "القاموس"، ودر "صراح" اسپ سرخ بال سیاہ دُم. الاخشیشان: اصلش اخشوشان بود، واو بکسرہ ما قبل یاء شد، اخشیشان گشت. اخشوشن: بزیاادت سہ حرف الف قبل "فاء"، وواو میان "عین" و"لام" و تکرار عین، إجلوؤادُ: بزیاادت سہ حرف الف قبل فاء، وواو مشدود میان عین ولام. (من قنوجی)
الإخْرِوِاطُ: در کتب معتبرہ لغت بمعنی دراز کشیدن راہ، ووام منقلب گردیدہ بند شدن بر پائے شکار، و تیز گذشتن نوشتہ، نہ چوب تراشیدن کہ معنی خرط است مجرد است، شاید مصنف بتخییل موافقت مجرد کہ از خاصیت اکثر ابوابست معنی "چوب تراشیدن" گفتہ. الإعلِوِاطُ: قلابہ بکسر گردن بند، در تمامی نسخ منشعب معنی اعلواط قلابہ در گردن شتر بستن مر قوم ست، واین معنی در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، ودر "صاح" گوید يقال: اعلوط البعیر اعلواطا إذا تعلق بعنقه وعلاه، واعلوطني فلان لزمینی، یعنی اعلواط دو معنی دارد: یکے گردن شتر گرفتہ بر پشت او سوار شدن. و دوم بر چسپیدن، ودر "صراح" ہمیں ترجمہ اعلواط نمودہ. (از توریق مختصرا) يقال: این محاورہ است یعنی يقال: اعلوط البعیر إلخ ہر گاہ بیاویزد و بگردنش گردن بند.

إِعْلَوْطَ الْبَعِيرِ إِذَا تَعَلَّقَ بِعُنُقِهِ قَلَادَةً. بدانکہ این باب ہم لازم است و در قرآن شریف نیامده.
باب ہشتم: بر وزن اَفَاعُلْ، چوں اِثَاقُلُ: گراں بار شدن و خود را گراں بار ساختن.
تصریفہ:

إِثَاقُلَ يَثَاقُلُ إِثَاقُلًا فَهُوَ مُثَاقِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِثَاقُلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَثَاقُلُ

الِإِدَارُكُ: در رسیدن و در رسانیدن، اِلسَاقُطُ: میوہ از درخت اِفْلَکُنْدِن، اِلسَّابُہُ: ہم شکل شدن،
اِلسَّالِحُ: بایک دیگر آشتی کردن.
باب نهم: بر وزن اَفْعُلْ، چوں اِطْهَرُ: پاک شدن.
تصریفہ:

اِطْهَرُ يَطْهَرُ اِطْهَرًا فَهُوَ مُطْهَرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِطْهَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْهَرُ

الِإِزْمَلُ: جامہ بر سر کشیدن، اِضْرَعُ: زاری کردن، اِجْنَبُ: دور شدن، اِذْكَرُ: پند
پذیرفتن و یاد کردن.

بدانکہ اصل باب افاعل و افعل، تفاعل و تفعل بودہ تا راسا کن کردہ بقاء بدل کردند و فاء را در فاء

لازم است: یعنی باعتبار اکثر و تعدیہ بسیار کمتر آمدہ. بر وزن: زیادت سہ حرف یک الف قبل "فاء" و یک میان "فاء" و "عین" و تکرار "فاء". اِلسَاقُطُ: در کتب معتبرہ لغت مثل "صحاح" و "قاموس" و غیرہ. (من قنوجی) يَطْهَرُ: در مضارع معروف مزید ثلاثی و رباعی باہمزہ وصل کہ برائے باب باشد علامت مضارع بفتح باشد و ما قبل حرف اخیر بحسب دور آنکہ الف وصل بعد ادغام برائے تغذرا بتداء بسکون آید ما قبل حرف اخیر نیز بفتح باشد چنانکہ سابق معلوم شد در یشاقل و يطهر چنان است و تفصیلش می آید. اِزْمَلُ: جامہ بر سر کشیدن، دور "تاج" گفته: التزمل خویشتم را در جامہ پیچیدن، دور "قاموس" آورده تَزَمَّلَ تَلَفَّفَ، دور "صراح" معنی تَلَفَّفَ جامہ در خود پیچیدن نوشته، پس معنی مرقوم کتاب در کدای کتاب معتبر شاید بملاحظہ مصنف رحمہ اللہ گذشتہ باشد. اصل باب افاعل: سوال: باب تفاعل و تفعل را قرار دادن اصل باب افاعل و افعل بے اصل محض است: زیرا کہ فاء و عین و لام نزد صرفیاں برائے وزن دریں کلمات مقررست تا اصلی را از زائد ممتاز کنند، پس بودن یک کلمہ کہ در آن فاء و عین و لام باشد اصل و بودن دیگرے کہ در آن نیز ہمیں حروف باشند فرع، و ابدال تا بقاء ادغام فاء در فاء معنی چیست؟ =

ادغام نمودند از جهت مجانست در مخرج، پس ہمزہ وصل مکسور در اول او در آوردند تا ابتدا بسکون لازم نیاید اَفَاعِلُ وَاَفْعَلُ شُد۔ اما آنکہ در والف وصل در نیاید آنرا پنج باب است:

باب اول: بروزن اِفعالِ چوں اِکْرَامُ گرامی کردن.

تصریفہ:

اَكْرَمٌ يُكْرِمُ اِكْرَامًا فَهُوَ مَكْرِمٌ وَاكْرِمٌ يُكْرِمُ اِكْرَامًا فَهُوَ مُكْرِمٌ اَمْرٌ مِنْهُ اَكْرِمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْرِمٌ.

الإسلام: مسلمان شدن و گردن نهادن بطاعت، الإذھاب: بردن، الإعلام: آشکارا کردن، الإكمال: تمام کردن.

بدانکہ ہمزہ امر حاضر این باب و صلی نیست، بلکہ ہمزہ قطعی ست کہ حذف کردہ شدہ است از ..

تا علم مختلف باب نشود

= جواب: از اول مراد از قول اصل باب افاعل و افعال یعنی اصل کلماتیکہ ازین دو باب آمدہ کلماتی است کہ از باب تفاعل و تفاعل است، نہ اینکہ باب افاعل و افعال فرع است و باب تفاعل و تفاعل اصل تا ایراد مزبور وارد شود، و از ثانی مراد ابدال تاء بفاء در ادغام فاء در فاء ابدال تا بجنس فاء و ادغام جنس فاء در جنس فاء ست.

اکرم: بزایدت یک حرف یعنی ہمزہ قطعی قبل فاء. و صلی نیست: کہ ما قبل را بجا بعد وصل نماید، بلکہ قطعی است کہ ما قبل را از ما بعد منقطع می سازد. سوال: وجہ تخصیص ہمزہ قطعی با امر حاضر چیست: زیرا کہ در تمامی صیغائے این باب ہمزہ قطعی است اگر چه در بعضی تقدیری باشد؟ جواب: در امر حاضر سائر ابواب سابق کہ درال بعد حذف علامت مضارع فاء ساکن مانده ہمزہ وصل آمدہ، بنا بر آن در اینجا ہم تو ہم می شد کہ در امر حاضر این باب ہم ہمزہ وصل باشد. برائے دفع این وہم تخصیص امر حاضر فرمود. سوال: امر حاضر عام است ازینکہ معروف باشد یا مجهول، و ہمزہ قطعی در معروف حاضر باشد نہ مجهول، پس قید معروف ضروری چرا ترک فرمود؟ جواب: گفتگو در امرے ست کہ درال بعد حذف علامت مضارع ہمزہ آمدہ باشد، و آل حاضر معروف باشد و بس، و امر حاضر مجهول مثل امر غائب و متکلم در حقیقت مضارع است کہ لام مکسور در امر جازم مثل لم بران داخل شدہ، پس ذکر معروف تطویل لاطائل و تحصیل حاصل بود، لہذا نہ فرمود. سوال: وجہ تخصیص فتح بہمزہ قطعی و کسرہ و ضمہ بوصلے چیست؟ جواب: فتح در حرکات خفیف ست و کسرہ و ضمہ ثقیل، و ہمزہ در تلفظ بنسبت و صلی بسیار آید: زیرا کہ قطعی در درج کلام نیستند، و صلی ساقط شود، پس خفیف بجزے کہ بسیار آید، و ثقیل با آنکہ کمتر آید مناسب باشد.

مضارع او یعنی تُكْرِمُ کہ در اصل تُأَكْرِمُ بوده است از برائے موافقت أُكْرِمُ کہ در اصل أُكْرِمُ بوده است، همزه ثانی از جهت اجتماع همزتین افتاد أُكْرِمُ شد.
باب دوم: بروزن تفعیل چون التصریف گردانید.

تصریفه:

صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفُ الْأَمْرِ مِنْهُ
صَرَّفَ وَالنَّهْيَ عَنْهُ لَا تُصَرِّفُ.

التَّكْذِيبُ وَالْكَذَابُ: کسے را دروغ زن داشتن، التَّقْدِيمُ: پیش شد و پیش کردن، التَّمَكِينُ: جائے دادن، التَّعْظِيمُ: بزرگ داشتن، التَّعْجِيلُ: شتابی کردن.

باب سوم: بروزن تَفَعَّلُ چوں التَّقَبَّلُ: پذیرفتن.

تصریفه:

تَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلٌ وَتَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلُ الْأَمْرِ مِنْهُ تَقَبَّلَ وَالنَّهْيَ
عَنْهُ لَا تَقَبَّلُ.

= سوال: بریں تقدیر مثل ابواب سابق کہ حرکت همزه ہائے مصادر آنها تابع حرکت همزه ماضی باشد بایستی کہ افعال مصدر بفتح الف بودے؟ جواب: اگر افعال بفتح الف بودے متنسب بوزن جمع گشتی، و آن زشت است.
همزه ثانی: از جهت اجتماع همزتین افتاد و جو با بر خلاف قیاس: زیرا کہ قاعده أو مل در اصل أو مل بود مقتضی افعال ابدال همزه ثانی بواو است. تفعیل: سوال: سبب آوردن باب تفعیل بعد باب افعال چیست؟ جواب: شرکت ہر دو در اکثر خاصیتها مثل: تعدیہ و تسمیر و سلب و صیروت، و زیادت یک حرف و موافقت در مضارع معروف در ضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر.
صَرَّفَ: زیادت یک حرف و آن تکرار عین است.

دروغ زن: دروغ گو و دروغ زن در فارسی بیک معنی است شیخ سعدی شیرازی می فرماید، شعر:

تو کہ در بند خویشتن باشی عشق بازی دروغ زن باشی

(تورین)

التَّفَكُّهُ: میوه خوردن، التَّلْبِثُ: درنگ کردن، التَّعَجُّلُ: شتابفتن، التَّبَسُّمُ: دندان سفید کردن.
 و التَّمَكُّتُ أَيْضًا
 بدانکہ در باب تَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ وَتَفَعَّلَ ہر جا کہ دو تاء در اول کلمہ بہم آیند روان باشد کہ یک تارا حذف کنند.

باب چہارم: بروزن مُفَاعَلَةٌ چوں الْمُقَاتَلَةُ وَالْقِتَالُ: بایکدیگر کارزار کردن.
 آپس میں لڑنا جھڑپنا
 تصریفہ:

قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَاتِلٌ
 زیادت الف میان فاء و عین
 والنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَاتِلُ.

الْمُعَاقَبَةُ وَالْعِقَابُ: بایکدیگر عذاب کردن، الْمُخَادَعَةُ وَالْخِدَاعُ: فریفتن، الْمُلَازِمَةُ ...

التعجل: شتابفتن و شتاب کردن ہر دو آمدہ، و دریں جا مراد ثانی ست چہ در "شمس العلوم" گفتہ: تعجل أي عجل، قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (البقرة: ۲۰۳) و يقال: تعجل منه كذا أي أخذه عاجلاً یعنی دو معنی دارو یکے شتاب کردن، و دیگر از کسے چیزے شتاب گرفتن، و ہمیں دو معنی در "تاج" نیز مذکور ست؛ زیرا کہ در اس می گوید: التَّعَجُّلُ: شتابفتن و شتاب شدن. (تورینق)

التبسم: زیادت دو حرف، "تاء" قبل "فاء" و تکرار "عین". سفید کردن: چنان خندیدن کہ زیادہ از سفیدی دندان ظاہر نہ شود، در اردو مسکرانا گویند. ہر جا کہ: یعنی در مضارع و نہی معروف؛ زیرا کہ در مجہول اگر تائے اول حذف شود التباس بہ معروف لازم آید، و اگر دو م ساقط گردد بمضارع مجہول باب تفعیل و در تفاعل و مفاعلة و در تفاعل و فعللة و در تفعیل، و ملحق بدحرج در ملحق بتدحرج ملتبس شود، و اس روانیست. (اصول)

یک تاء را: یک تاء را حذف کنند بحذف جائز قیاسی مطرد؛ زیرا کہ در آمدن دو تاء متوافق الحریکہ پیہم بر زبان عرب ثقیل است. (شرح اصول) بایکدیگر عذاب کردن: باب مفاعلت اگر چہ برائے مشارکت ست، لیکن در لغات چند معنی مشارکت نیست، و معاقبہ منجملہ ہماں لغات است چون عاقبت اللص معنی عذاب کردم و زد را، پس از زیاد لفظ بایکدیگر کہ دلالت بر معنی مشارکت می نماید شاید کہ سہو ناخ باشد.

فریفتن: بحسرتین بمعنی فریب دادن، کذا فی "الکشف" و در آیت کریمہ: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ﴾ (النساء: ۱۴۲) خداع بمعنی ظاہر کردن خلاف فی القلب است، بدان جہت کہ منافقان کفر نہاں داشتند و ایمان آشکارا کردند.

وَاللَّزَامُ: باہم لازم گرفتن، الْمُبَارَكَةُ: برکت گرفتن بخدائے عزوجل یا بکسے یا بچیزے۔

باب پنجم: بروزن تفاعل چوں التَّقَابِلُ بایک دیگر رو روشن۔

تصریفہ:

تَقَابِلٌ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وَتُقَابِلٌ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَابُلٌ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَابُلٌ.

التَّحَاوُفُ: بایک دیگر سخن پنہاں گفتن، التَّعَارُفُ: بایک دیگر شناختن، التَّفَاخُرُ: بایک دیگر فخر
کردن

امارباعی نیز برو گونه است: یکے مجرد کہ درو حرف زائد نباشد. دوم: منشعب کہ درو حرف
زائد ہم باشد. اما آنکہ درو حرف زائد نباشد آنرا یک باب ست، وایں باب لازم و متعدی نیز
آمده ست.

باب اول: بروزن فعللہ چوں البَعَثَرَةُ: برا نگیختن.

لا تقابل: ازنجایک تا بسبب اجتماع دو تا بموجب قاعدہ بالاساقط گردید. منشعب: در بعضے نسخ منشعب کہ لفظ منشعب بتاء ست
ظاہر اسہو قلم ناخ باشد؛ چرا کہ زیادت تاء وجہے ندارد. (تورینق)

یک باب ست: آن رایک باب است. سوال برائے رباعی مجرد وجہے بودن یک باب چیست؟ جواب: در رباعی مجرد بسبب
کثرت حروف کہ موجب ثقل ست فحاحت را کہ موجب خفت ست اختیار کردند، لیکن چوں توالی اربع حرکات در کلام ایشان
بسبب ثقل ممنوع است برائے دفع این محذور سکون حرف ثانی اختیار کردند، و باقی حروف را بر فتح گذاشتند بریں تقدیر برائے
رباعی جزیک وزن نباشد مختصراً. (تورینق) لازم: در بعضے از نسخ کہ لازمی بیائے نسبت است ظاہر اسہو قلم ناخ ست؛ زیرا کہ
فعل خود لازم مے باشد نہ این کہ نسبت بہ لازم دارد. باب اول: چوں رباعی را سوائے یک باب بابے دیگر نیست، پس
"اول" گفتن درست نہ باشد؛ زیرا کہ اول لا اقل ثانی را خواهد، و ہر گاہ ثانی نباشد اول ہم نہ باشد؛ زیرا چہ اولیت و ثانویت از
مفہومات اضافہ است، پس صواب آن بود کہ بجائے قول "باب اول" بروزن فعللہ و آن فعللہ ست می فرمود. (تورینق)

تصریفہ:

بَعَثَرَ يُبْعَثِرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبْعَثِرٌ وَبُعْثِرَ يُبْعَثِرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبْعَثِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ بَعَثِرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُبْعَثِرُ

الدَّخْرَجَةُ: بسیار گردانیدن، العَسْكَرَةُ: لشکر ساختن، القَنْطَرَةُ: پل بستن، الرَّعْفَرَةُ: رنگ کردن بزعفران.

اما رباعی منشعب کہ در و حرف زائد باشد آں نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و ہمزه و صل نباشد، و دیگر آنکہ در و ہمزه و صل باشد، اما آنکہ در و ہمزه و صل نباشد نیز یک باب است، و ایں باب لازم است، و در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: بروزن تفعلل چون التَّسْرِبُلُ پیراہن پوشیدن.

در لغت آمده تسربل ای لبس السربال

تصریفہ:

تَسْرَبَلٌ يَتَسْرَبَلُ تَسْرَبُلًا فَهُوَ مُتَسْرِبِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسْرَبَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسْرَبَلُ

و یک نام ہم درست است

بزیادت تا قبل فاء

التَّبْرِيقُ: برقع پوشیدن، التَّمْقَهُرُ: مقهور شدن، التَّزْنَدُقُ: زندیق شدن، التَّبَخْتُرُ:

يبعثر: بضم علامت مضارع و كسره ما قبل حرف اخير مضارع معروف. التسربل: در لغت آمده تسربل ای لبس السربال. التبرقع: برقعہ بضم باء وقاف ہر دو، وفتح قاف نیز جامہ ایست کہ زن روئے خود باں پوشد، کذا فی "شس العلوم" و در "صراح" روئے بند زنان و ستور. (تورینق)

التقمقهر: و در بعضی از نسخ بجائے آل التغمم بتشدید میم واقع است، ایں ہر دو لغت اولاد در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، و اگر یافتہ شدندے از ملحقات دخرج بودندے نہ از تذخرج کہ رباعی مزید است زیرا کہ در رباعی مزید فقط تازاند باشد، و ایں جا میم در اول یکے، و اخیر دوم نیز زائد است کہ مجردش قهر و غشم است آرے اگر بجائے التغمم التغمم بمعنی بہ قہر گرفتن چیزے را، و خشم گرفتن بودے بر جانمودے. زندیق: بالکسر جماعتے است از مجوس کہ باری تعالی رادو گویند و غیرہ و غیرہ. (منہ) التبختر: بناز و انداز خرامیدن، خرامیدن خود باناز رفتن را گویند، چنانکہ در "مؤید الفضلاء" و "فرہنگ رشیدی" مصرح است، پس باز دیاد لفظ "ناز" حاجت نباشد، مگر آنکہ بمعنی خرامیدن را از ناز مجرد نمایند، و بمعنی مطلق رفتن گویند، و ایں تجرید فیما بین انہا بسیار شائع و ذائع است بریں تقدیر لفظ "باناز" زائد از حاجت و بیکار نباشد. (تورینق الشعب حکیم محمد عسکری قنوجی)

بناز خرامیدن. اما آنکہ در وہمزہ وصل در آید آنرا دو باب است، و آن ہر دو باب لازم است.
باب اول: بروزن افعللال، چون الابرنشاق: شاد شدن.

تصریفہ:

إِبْرَنْشَقَ يَبْرَنْشِقُ إِبْرَنْشَاقًا فَهُوَ مُبْرَنْشِقُ الْأَمْرِ مِنْهُ إِبْرَنْشِقُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبْرَنْشِقُ

الإخْرَنْجَامُ: جمع شدن، الإبلندأخ: فراخ شدن جا نگاہ، الإسلنطأخ: برقفا خفتن،
الإعْرَنْكاسُ: سیاہ شدن موئے. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامدہ است.

باب دوم: بروزن افعللال چون الإقشعراؤ: موئے برتن خاستن.

تصریفہ:

إِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ إِقْشَعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرُّ الْأَمْرِ مِنْهُ إِقْشَعِرٌّ إِقْشَعِرٌّ إِقْشَعِرُّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ.

الإقْمِطْرَارُ: سخت ناخوش شدن، الإشفترارُ: پراگندہ شدن،

الابرنشاق: شاد شدن، دور "قاموس" سوائے ایں معنی دو معنی دیگر نوشتہ شگوفہ آوردن و شگوفہ داشتن. الاعرنکاس: بعین
ورائے مملتین و نون ساکن، و در بعضی نسخ بجائے سیاہ شدہ موئے سیاہ شدہ چیزے نوشتہ، و ایں سہوناخ است؛ زیرا کہ معنی اعرنکاس
سیاہ شدن چیزے نیست، بلکہ خاص ست بموئے، چنانکہ در کتب معتبرہ لغت مصرح است. (توریق الشعب)

الإقشعراؤ: زیادت الف قبل فاء و تکرار لام. موئے برتن: و معنی لرزیدن جلد ہم آمدہ است چنانکہ در "قاموس" گوید:
اقشعر جلده أخذته قشعيرة أي رعدة انتهى. و رعدة بكسر الراء و گویند، و از نجاست کہ در تفسیر "مواہب عالیہ" ذیل
آیت کریمہ: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳) یعنی مے لرزد پوست بر تنہائے آنانکہ مے ترسند از
پروردگار خود ترجمہ نمودہ. (توریق الشعب مع زیادة)

اقشعرو: زیادت الف قبل فاء و نون میان عین و لام اول. ناخوش شدن: بنا بر آنچه در "صراح" ست، دور "تاج المصاادر"
و "شمس العلوم" بمعنی سخت شدن روز و بگریختن، و فراہم آمدن یکے بالائے دیگرے ترجمہ تراکم و تافتن کژدم دم را و جمع کردن
کژدم نفس خود را برائے نزدیکی جستن یکے نوشتہ، وجہ توفیق در معنی مر قوم منشعب موافق "صراح" و معنی اول مر قوم "تاج"
و "شمس العلوم" ایں کہ ظاہر سختی روز جزاء در ناخوشی باشد، لہذا سخت شدن روز را سخت ناخوش شدن تعبیر فرمودہ است.

الإزْمِهْرَارُ: سرخ شدن چشم، الإِسْمِهْرَارُ: سخت شدن خار، الإِسْمِخْرَارُ: بلند شدن. بدانکہ
 ایں باب در قرآن شریف آمدہ ست، کما قال اللہ تعالیٰ: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ
 يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳).

اما مثلاثی منشعب کہ ملحق بر باعی است نیز بردو گونه است: یکے آنکہ ملحق بر باعی مجرد باشد، و دوم
 آنکہ ملحق بر باعی مجرد نباشد، اما آنکہ ملحق بر باعی مجرد باشد آنرا ہفت باب ست.
 باب اول: برون فعللہ بتکرار اللام چوں الْجَلْبِيَّةُ: چادر پوشیدن.
 تصریفہ:

جَلَبَبٌ يُجَلِبِبُ جَلْبِيَّةً فَهُوَ مُجَلِبِبٌ وَجُلِبِبٌ يُجَلِبِبُ جَلْبِيَّةً فَهُوَ مُجَلِبِبٌ الأَمْرُ مِنْهُ
 جَلِبِبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَلِبِبُ.

الشَّمْلَةُ: شتافتن، وليس هذا الباب في القرآن.

باب دوم: برون فعللہ بزيادة النون بين العين واللام چوں الْقَلْنَسَةُ: کلاه پوشیدن

سرخ شدن چشم: یعنی از خشم؛ زیرا کہ در "قاموس" چار معنی نوشتہ: در خشیدن ستارہ، سرخ شدن چشم از خشم، ترش کردن
 روئے، سخت شدن سرما. چادر پوشیدن: بمعنی لازم بنا بر آنچه در اکثر نسخ واقع ست و آں درست نمی نماید بلکہ متعدی است چنانکہ
 از "قاموس" معلوم می شود؛ زیرا کہ در "قاموس" تَجَلِبِبَ را مطاوع جَلِبِبِ می آرد، وی گوید: جَلْبِيَّةٌ فَتَجَلِبِبُ، ومعنی
 "تجلیب": چادر پوشیدن ست چنانکہ می آید پس معنی جلبيتہ چادر پوشانیدن باشد. يجلبب: بضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر
 چنانکہ مسبوق شد. (منہ شتافتن: دریں جا بمعنی شتاب کردن ترجمہ او اسراع ست نہ بمعنی دویدن؛ زیرا کہ شمس العلوم می گوید:
 الشَّمْلَةُ الإسراع، ومنه ناقة شملال أي سريعة، ودر ترجمہ "قاموس" می گوید: شَمَّلَكَ دامن برزود سرعت نمود. (توريق)
 وليس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. القلنسة: کلاه پوشیدن در تمام نسخ موجودہ منشعب لفظ "پوشیدن" کہ مطاوع
 پوشانیدن ست واقع شدہ، و ایں معنی خلاف کتب معتبرہ لغت ست، پس معنی کہ مصنف نوشتہ معلوم نیست کہ از کجا آورده،
 چچنیں در معنی جوربہ و سرولہ و خيعة پاستاہ پوشیدن و ازار پوشیدن و پیراہن بے آستین پوشیدن کہ معانی لازم باشد
 نویسد، چنانکہ می آید، لیکن در کتب معتبرہ لغت متعدی یافتہ می شود.

تصریفہ:

قَلْنَسَ يُقَلِّنِسُ قَلْنَسَةً فَهُوَ مُقَلِّنِسٌ وَقَلْنِسَ يُقَلْنِسُ قَلْنَسَةً فَهُوَ مُقَلْنِسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَلْنِسٌ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلْنِسُ.

ولیس فی القرآن.

باب سوم: بروزن فوعلة بزیاة الواو بین الفاء والعین چوں الجوربة: پاستابہ پوشیدن.

تصریفہ:

جَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ وَجَوْرِبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ جَوْرِبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَوْرِبُ.

الْحَوْقَلَةُ: سَخْتٌ پیر شدن، ولیس فی القرآن.

باب چہارم: بروزن فوعلة بزیاة الواو بین العین واللام چوں السرولة: ازار پوشیدن.

تصریفہ:

سَرَوَلٌ يُسَرِّوَلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرِّوَلٌ وَسَرَوَلٌ يُسَرِّوَلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرِّوَلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
سَرَوَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُسَرِّوَلُ.

ولیس: یعنی نیست این باب در قرآن مجید. الجوربة: در "تاج" گفتہ: الجوربة جورب پوشانیدن. الحوقلة: سخت پیر شدن،
در "تاج" گفتہ: الحوقلة والحيقال: سخت پیر شدن و عاجز شدن از جماع ظاہر او و معنی باشد مر حوقله را کہ یکے ازاں مصنف رحمۃ اللہ علیہ
نوشتہ، و تمامی معانی لغت نوشتن ضرور نیست و یحتمل کہ مجموع یک معنی باشد یعنی عاجز شدن از جماع بسبب پیری، چنان کہ این
معنی از عبارت "صحاح" و "شمس العلوم" بفہم ظاہر تر باشد. ولیس: و نیست این باب در قرآن مجید. السرولة: ازار پوشیدن، و فی
"التاج" ازار پوشانیدن، قال فی "شمس العلوم": سرولته أي ألبسته السراويل، والسراويل أعجمية والجمع السراويلات،
یعنی لفظ "سراويل" عربی الاصل نیست عجمی ست، و جمع او سراویلات است، و در "صراح" گفتہ: سراویل ازار مذکر و مؤنث ہر
دو آمدہ، واحد سراویلات است، یقال: سرولته ففسرول، یعنی ازار پوشانیدم اور اہلس ازار پوشید. توریق الشعب).

الْجَهْوَرَةُ آواز بلند کردن، وليس في القرآن.

باب پنجم: بروزن فَعِيلَةٌ بزيادة الياء بين الفاء والعين چون الْخَيْعَلَةُ: پیراہن بے آستین پوشیدن.
تصریفہ:

خَيْعَلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعِلٌ وَخُوْعِلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
خَيْعِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُخَيْعِلُ.

الْهِيمَنَةُ: گواہ شدن. يقال: إن الهاء فيه مبدلة من الهمزة. الصَّيْطَرَةُ: برگماشته شدن،
وجاء في القرآن كما قال الله تعالى: ﴿لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ (الغاشية: ۲۲). بدانکہ
خُوْعِلٌ در اصل خُيْعِلٌ بود، از جهت ضمہ ما قبل یاء واوگشت، خُوْعِلٌ شد.
باب ششم: بروزن فَعِيلَةٌ بزيادة الياء بين العين واللام، چون الشَّرِيفَةُ: افزونی بر گہائے
کشت بریدن.

تصریفہ:

شَرِيفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ وَشُرَيْفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ شَرِيفٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُشْرِيفُ.

وليس: ونیست این باب در قرآن مجید. الخيعة: پیراہن بے آستین پوشانیدن. دور "تاج" گفته: پیراہن بے آستین
پوشانیدن. دور "صراح" گفته: خَيْعَلٌ پیراہن بے آستین خيعة پوشانیدن آل، ازیں ہمہ معلوم شد کہ بجائے پوشیدن پوشانیدن
باید. يقال: گفته می شود بدرستیکہ ہاء در "ہيمنہ" بدل ہمزہ آمدہ است. در "شمس العلوم" مے گوید: کہ قائل این قول محمد بن
یزید است، چون این قول پسندیدہ مصنف نیست، لہذا از لفظ يقال صیغہ مجہول کہ برائے تمریض مے آید اشارت بضعف آن مے
فرماید نزدش این ہاء اصلی است. (ت) الصيطرة: بصاد مملتہ موافق اکثر نسخ، دور بعضے بسین است، ومعنی ہر دو یکے است.
وجاء: یعنی در قرآن مجید آمدہ ست چنانکہ فرمود خدائے تعالیٰ: نیستی بر ایشان گماشته شدہ. بِمُصَيْطِرٍ: بصاد وسین ہر دو آنرا
گویند کہ برگماشته باشند اور ابر کسے تا مطلع و متعمد احوال او باشد، واعمال وافعال اور انگاشتہ باشد ماخوذ است از سطر بمعنی نوشتن.

الْجَزِيْلَةُ زراندودن، وليس في القرآن.

باب هفتم: بر وزن فَعْلَاةٌ بزيادة الألف المبدلة من الياء بعد اللام چون: الْقَلْسَاءُ كَلَاهِ پوشیدن اصله قَلْسِيَّةٌ فانقلبت الياء ألفا لتحركها وانفتاح ما قبلها.
تصريفه:

قَلْسِي يُقَلْسِي قَلْسَاءً فَهُوَ مُقَلْسِي الْأَمْرُ مِنْهُ قَلْسٍ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلْسِي.

الْجَعْبَاءُ: افگندن، وليس في القرآن. يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ضممه، بر ياء دشوار داشته ساکن کردند يُقَلْسِي شد، مُقَلْسٍ در اصل مُقَلْسِي بود، ضممه بر ياء دشوار داشته ساکن کردند، التَّقَايَ ساکنين شد میان ياء و تنوين، يا افتاد مُقَلْسٍ شد، وَقَلْسِي بر اصل خودست، يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ياء متحرک ما قبلش مفتوح ياء الف گشت يُقَلْسِي شد، مُقَلْسِي در اصل مُقَلْسِي بود ياء را از جهت فتحه ما قبل بالف بدل کردند، التَّقَايَ ساکنين شد میان الف و تنوين، الف افتاد مُقَلْسِي شد، قَلْسٍ در اصل قَلْسِي بود، ياء بعلامت جزمی افتاد قَلْسٍ شد، لَا تُقَلْسِي در اصل لَا تُقَلْسِي بوده است، اينجا نیز ياء بعلامت جزمی افتاد لَا تُقَلْسِي شد.

الجزيلة: در کتب معتبره لغت بحییم درائے مملته یافته می شود بمعنی بردن و برداشتن، در "قاموس" گوید: جزيل التراب سفاه بیده یعنی برد یا گل برداشت بدست خود، نه بزائے معجمه بمعنی زراندودن چنانکه در کتاب است شاید بزائے معجمه بمعنی زراندودن در نظر مصنف گذشته باشد. وليس في القرآن: ونیست این باب در قرآن شریف. (مولوی محمد عسکری)

کلاه پوشیدن: دریں جاہم بجائے پوشیدن پوشانیدن باید، و وجہش مکرر گذشت.
فانقلبت: یعنی بسبب متحرک بودنش و فتحه ما قبل خود بالف بدل گردید. (قنوجی) وليس في القرآن: ونیست این باب در قرآن مجید. ياء الف گشت: اورا بالف بدل کردند. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضه)

اما آنکه ملحق بر باعی منسحب باشد آن نیز بر دو گونه است: یکی آنکه ملحق به تَدَخْرَجَ باشد، دوم آنکه ملحق به اَحْرَنْجَمَ باشد، اما آنکه ملحق به تَدَخْرَجَ باشد آزاہشت باب است.

باب اول: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء وتكرار اللام، چون التَّجَلَّبُ: چادر پوشیدن.
تصريفه:

تَجَلَّبَ يَتَجَلَّبُ تَجَلَّبًا فَهُوَ مُتَجَلِّبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَلَّبَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجَلَّبُ

التَّغْبِرُ: گرد آلوده شدن، وليس في القرآن.

باب دوم: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والنون بين العين واللام، چون التَّقَلَّسُ: کلاه پوشیدن.

تصريفه:

تَقَلَّسَ يَتَقَلَّسُ تَقَلَّسًا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسُ

وليس في القرآن.

باب سوم: بروزن تَمَفَّعُلُ بزيادة التاء والميم قبل الفاء، چون التَّمَسَّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن.

بر دو گونه: اے بر دو نوع است. لا تَجَلَّبُ: بخذف يك تاء هم درست است و هم چنین در ابواب آئنده. التَّغْبِرُ: در بعضی از نسخ بجائے التَّغْبِرِ التَّصَعْبُ: گراں شدن، و در بعضی التَّصَغُرُ: گرد آلوده شدن، و در بعضی التَّمَعَّرُ آلوده شدن واقع است، و همه درست نیست: زیرا کہ اولین در کتب معتبره لغت یافته نمی شود، و ثالث بر تقدیر ثبوت رباعی مزید است نہ ثلاثی ملحق بر باعی. (توریق الشعب بتغییر) التَّمَسَّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن، و در بعضی نسخ معنی آن مسکین شدن و در بعضی بجائے خویش بودن، و در بعضی در جائے قرار گرفتن، و ہر سہ درست است: زیرا کہ مسکین آنست کہ بیچ ندارد، یا آنچه باو کافی بود نداشته باشد، یا آنکہ اورا فقر از حرکت و قوت باز داشته باشد و خوار و حقیر، پس معنی سوم مسکین ملزوم بجائے خویش بودن در جائے قرار گرفتن است. (التوریق)

تصریفہ:

تَمَسَّكَنَ يَتَمَسَّكَنُ تَمَسَّكْنَا فَهُوَ مُتَمَسِّكِنُ الأَمْرُ مِنْهُ تَمَسَّكَنُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَمَسَّكَنُ

الْتَمَسَّكُنُ: مسح کردن دست بمنديل، يقال: تمندل الرجل إذا مسح بيده المنديل. اعلم أن هذا الباب شاذ، بل من قبيل الغلط على توهم الميم أصلاً.

باب چهارم: بر وزن تَفَعَّلَ بزيادة التاء قبل الفاء وبعد اللام، چوں التعفرة: عفریت شدن يقال: تعفرت الرجل إذا صار عفریتا أي خبیثا.

تصریفہ:

تَعَفَّرَتْ يَتَعَفَّرُ تَعَفَّرْتُ فَهُوَ مُتَعَفِّرٌ الأَمْرُ مِنْهُ تَعَفَّرَتْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَعَفَّرُ

اعلم أن هذا المثال غريب، وليس في القرآن.

باب پنجم: بر وزن تَفَوَّعُلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين الفاء والعين، چوں التَّجَوُّزُ: پاستابه پوشیدن.

تمندل: گفته می شود: تمندل الرجل وحقه که مسح کند مرد دست خود منديل را. (منه) المنديل: بمعنی دستار خنواں وهرچه بوسه مسح کرده شود. اعلم: بدانکه بتحقیق این باب خلاف استعمال است، بلکه از قبیل غلط است بر تقدیر و هم کردن ميم از حروف اصلی، یعنی و هم کردن ميم رافاء کلمه، و حالانکه آل زانده است. سوال: وجه شدوؤ این باب چیست؟ جواب: بودن الحاق در اول کلمه؛ زیرا که الحاق در آخر کلمه باشد چنانکه در کلام مصنف قریب ترمی آید. سوال: وجه توهم کردن ميم اصلی چیست؟ جواب: نه بودن زیادت حرف در اول کلمه برائے الحاق. سوال: از باب غلط چراست با اینکه تمندل و تمدرع بمعنی درع پوشیدن، و تمغفر بمعنی مغفور چیدن، و تمنطق بمعنی منطقه بستن، و تمسلم بمعنی نامیده شدن به مسلم در کلام عرب آمده است. جواب: لغات مذکورہ در کلام فصحاء بدون ميم آمده اند، و معتبر کلام فصحاء است. (منه)

شاذ: زیرا که الحاق در اول کلمه نباشد و اینجا در اول کلمه واقع شد. (منه) قنوجی عم فیضه) عفریت شدن: عفریت بالكسر بغایت رسانیده هر چیز و مرد در گذرنده در امور و رسا، و مبالغه کننده در ارا و زیرک، و دیو قوی بیکل، و مرد خبیث، و سخت کزب. يقال: گفته می شود: تعفرت الرجل هرگاه عفریت شود یعنی خبیث. هذا المثال: بدانکه بتحقیق این مثال نادرست و نیست در قرآن مجید.

تصریفہ:

تَجَوَّرَبَ يَتَجَوَّرَبُ تَجَوَّرَبًا فَهُوَ مُتَجَوَّرَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَوَّرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَجَوَّرَبُ

التَّكْوُّرُ بِسِيَارِ شَدْنِ، وَلَيْسَ فِي الْقُرْآنِ.

باب ششم: بروزن تَفَعُّوْلٌ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين العين واللام چوں: التسرول ازار پوشیدن.

تصریفہ:

تَسْرَوَلٌ يَتَسْرَوَلُ تَسْرَوُلًا فَهُوَ مُتَسْرَوَلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسْرَوَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسْرَوَلُ

التدهور: گذشتن شب، و لیس فی القرآن.

باب ہفتم: بروزن تَفَيْعُلٌ بزيادة التاء قبل الفاء، والياء بين الفاء والعين چوں: التَّخَيْعُلُ پیراہن بے آستین پوشیدن.

تصریفہ:

تَخَيْعَلٌ يَتَخَيْعَلُ تَخَيْعُلًا فَهُوَ مُتَخَيْعَلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَخَيْعَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَخَيْعَلُ

التعیهر: بے سامان شدن، التشیطن: نافرمانی کردن. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

التکوثر: بسیار شدن، ایں معنی بر حسب "تاج" است. و در "صحاح" و "مخس العلوم" گرد بسیار شدن نوشته. ازار پوشیدن: و در بعضی از نسخ بجائے پوشیدن پوشانیدن واقع است، و آن سہواست؛ زیرا کہ تسرول مطاوع سرول و معنی سرولة ازار پوشانیدن است، پس تسرول ازار پوشیدن باشد. التخیعیل: ایں معنی موافق کتب معتبرہ لغت است. بے سامان شدن: ایں معنی از کتب لغت معتبرہ ثابت نیست. در "منتہی الارب" است، التعیهر: سبک و بدکار گردیدن زن و زنا نمودن. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ) التشیطن: در "منتہی الارب" بمعنی دیوشدن نافرمانی و سرکش گردیدن است.

باب هشتم: بر وزن تَفَعَّلِ بزيادة التاء قبل الفاء والياء بعد اللام که در اصل تَفَعَّلِي بوده است، ضمه لام را بکسره بدل کردند برائے موافقت یاء، پس ضمه بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، التقائے ساکنین شد میان یاء و تنوین، یاء افتاد تَفَعَّلِ شد، چون التقلسی: کلاه پوشیدن. تصریفه:

تَقَلَّسِي يَتَقَلَّسِي تَقَلَّسِيَا فَهُوَ مُتَقَلَّسٍ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسَ

وليس في القرآن.

بدانکه زیادت تاء در اول این ابواب برائے الحاق نیست، بلکه برائے معنی مطاوعت است، چنانکه در تدرج بود؛ زیرا که الحاق زیادت حروف در اول کلمه نیامده است.

اما آنکه ملحق به احرنجم باشد و باب است، و این هر دو باب در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: بر وزن افعللال بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بعد العين وتكرار اللام، چون الإقْعِنَسَاسُ: سخت واپس شدن.

التقلسی: یاء در اینجا ساقط نشد که علت سقوط یعنی اجتماع ساکنین موجود نیست، چرا که یاء اگرچه ساکن موجود است، لیکن تنوین که ساکن دوم بود بسبب الف و لام نیامد. تَقَلَّسِيَا: یاء در اینجا هم نیفتاد؛ زیرا که التقائے ساکنین یافته نمی شود چه یاء مفتوح است، پس از یک ساکن که تنوین است چگونه یا حذف خواهد شد. مطاوعت است: و آن در لغت بمعنی فرمانبرداری کردن و سازداری نمودن با دیگرے، و نزد نجات آمدن فعلی پس فعلی برائے دلالت بر پذیرفتن مفعول فعل اول که فاعل فعل ثانی است اثر فاعل فعل اول را، و مطاوع گاهے متعدی باشد چنانکه فتعلمه در قول علمت زيدا الفقه فتعلمه یعنی بیاموزانیدم زید را فقه، پس بیاموخت آزا از قول "فتعلمه" معلوم شد که زید که مفعول فعل اول است و فاعل فعل ثانی اثر فاعل فعل اول یعنی آموختن فقه را پذیرفته، و گاه لازم بود چون: حلبته فتحلب، یعنی چادر پوشانیدم او را، پس چادر پوشید قوله: "فتحلب" دلالت کرد بر این که مفعول فعل اول که فاعل فعل ثانی است اثر فاعل فعل اول که چادر پوشیدن باشد پذیرفته، پس آنچه مشهور است که لزوم بمطاوع لازم باشد خلاف تحقیق است. چنانکه از "جابر برودی" و غیره معلوم می شود. (مولوی سید محمد عسکری قنوجی)

تصریفہ:

اِقْعَنْسَسٌ يَقْعَنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا فَهُوَ مُقْعَنْسِسٌ اَلْأَمْرُ مِنْهُ اِقْعَنْسِسٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْعَنْسِسُنَّ

الِاعْرِنَكَكَ: سیاہ شدن موئے.

باب دوم: بروزن اِفْعِنْلَاءُ بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بين العين واللام والياء بعد اللام چوں اِاسْلِنَقَاءُ: ستان باز خفتن. بدانکہ اِاسْلِنَقَاءُ در اصل اِاسْلِنَقَائِي بوده است، ياء بعد الف افتاد پس همزه گشت اسلنقاء شد.

تصریفہ:

اِاسْلِنَقِي يَسْلِنَقِي اِاسْلِنَقَاءً فَهُوَ مُسْلِنَقٌ اَلْأَمْرُ مِنْهُ اِاسْلِنَقٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْلِنَقِ

الاسرنداء غلبه کردن خواب بر مردم.

بدان - اَلْحَقَّكَ اللهُ تَعَالَى بِالصَّالِحِينَ - کہ الحاق در لغت بمعنی رسیدن و در رسانیدن است، و در اصطلاح اهل صرف آنست کہ در کلمه حرفی زیادہ کنند تا آں کلمہ بر وزن کلمہ دیگر شود، از برائے آنکہ معاملہ کہ با ملحق بہ کردہ شود با ملحق نیز کردہ آید، و شرط الحاق آنست کہ مصدر ملحق بہ موافق باشد نہ مخالف.

ت

ستان باز خفتن: [در ہندی چت سونا.] بکسر سین بر پشت خفتن، و این معنی موافق است مر "تاج المصادر" و "قاموس" را؛ چه در "تاج" ترجمہ اسلنقاء: بستان خفتہ و ستان خفتن بہ یک معنی است. و در "قاموس" نیز اسلنقاء مفسر بہماں تفسیر است کہ در "تاج" است و ستان بکسر و تائے فوقانی در "فرہنگ رشیدی" بمعنی بہ پشت باز افتادہ نوشتہ. و در "مؤید الفضلاء" بر پشت افتادہ باشد. و در "برہان قاطع": بر پشت خوابیدہ آمدہ. اَلْحَقَّكَ اللهُ: شامل گرداند ترا خدائے برتر با نیکوکاراں. نیز کردہ آید: مثل تکسیر و تصغیر در اسماء و درستی وزن و سجع و غیرہ در افعال. فتاسل (مولوی حکیم سید محمد عسکری قوچی عم فیضہ الحلبي) و شرط الحاق: و از بجا است کہ جلب را ملحق بدحرج گویند کہ مصدرش یعنی جلبیہ موافق دحرجہ است، و أخرج و صرف و قاتل را ملحق بدحرج نہ گویند؛ زیرا کہ مصادر اینہا إخراج و تصریف و مقاتلہ است موافق دحرجہ نیست.

منشعب منظوم

بعد حمد خدا و نعمتِ رسول
 فعل زان رو کہ از حروفِ اصول
 موجزش مے کنم بہ نظم بیاں
 ہر یکے ایں دو قسم را اے یار
 پس ثلاثی مجرد ست دو قسم
 مطرد شد بہ پنج باب علم
 شاذ را نیست زائد از سہ باب
 پس ثلاثی مزید را شانہست
 غیر ملحق تو اولاً بنگر
 یاء نیاید تو بعد ازیں در یاب
 اجتناب ست و دیگر استنصار
 باز اخشوشن ست و افعوال
 نہم اطہر آمد آں بے فصل
 پنج باب است اولین اِکرام
 چار میں را مقاتلۃ بشمار
 پس رباعی مجرد از زائد
 بر دو گونه مزید فیہ بداں
 گوش کن از من ظلوم و جہول
 شد مرکب دو نوع شد منقول
 یک ثلاثی دگر رباعی داں
 چوں مجرد مزید فیہ شمار
 مطرد و شاذ داں تو آں را اسم
 نصر و ضرب و سمع و فتح و کرم
 حسب و فضل ست کاد ہم در یاب
 رباعی ست ملحق و یا نیست
 ہمزہ وصل آیدش بر سر
 کان در آید از و بود نہ باب
 انفطار احمرار و احمیرار
 ہشتم اناقل اے جواں در حال
 دانکہ ناید بروز ہمزہ وصل
 باز تکریم پس تقبل از بر دار
 پنج میں شد تقابل از بردار
 غیر یک باب بعثرۃ ناید
 یک مع حرف وصل یک بے آں

لیک آں قسم اولین اے یار
 دو میں قسم را تو اے دلبر
 پس ثلاثی مزید فیہ کہ او
 چوں رباعی مجرد است و مزید
 آنکہ ملحق ازاں مجرد راست
 جلب قلبنس تو جورب داں
 ہفت میں زان ہمہ بود قلسات
 آنکہ ملحق تدحرج گشت
 التجلبب دگر تقلنس خواں
 پس تجورب ہم از تسرول گو
 داں کہ ملحق بود بہ احرنجام
 بعد خوض تمام واستقرآء
 بہر تیسیر حفظ وضبط تمام
 باب احرنجم است واقشعرار
 غیر باب تدحرج مشمر
 با رباعی ست ملحق از وے گو
 ملحقش نیز بر دو قسم گزید
 ہست بر ہفت باب بے کم و کاست
 سرولہ خیعلة و شریف خواں
 ملحقات مزید گویم بات
 جملہ ابواب آں باید ہشت
 پس تمسکن دگر تعفرت داں
 پس تخیعل تقلس اے خوشخو
 بر دو بابش کنیم ختم کلام
 آمد اقعنسس واسلنقاء
 کردمش نظم با دعا و سلام

مكتبة الرشيد

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المراقبة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر
	هداية النحو (مع الخلاصة والتصارين)
	متن الكافي مع مختصر الشافي
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامعي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نقحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (إبدائي، ثانوي)

Book in English

- Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

- Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
 To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French)(Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی
فوائد کیہ	جوامع الکفر مع چہل ادعیہ مسنونہ
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر
نحو میر	صرف میر
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب
سیر الصحابیات	نام حق
کریما	فصول اکبری
پند نامہ	میزان و منہج
پنج سورۃ	نماز مدلل
سورۃ لیس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
آسان نماز	عم پارہ درسی
منزل	عم پارہ
	تیسیر المبتدی

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعۃ العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر مکتل)
الحزب الاعظم (بنتی کی ترتیب پر مکتل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکتل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکتل)

رنگین کارڈ کور

کارڈ کور / مجلد	اکرام مسلم
فضائل اعمال	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
منتخب احادیث	

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ اسطری
بیان القرآن (مکتل)

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (بچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (مینی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (بنتی کی ترتیب پر) (مینی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ